

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΝ ΤΗ ΝΕΩΤΕΡΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

(ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ)

Υ Π Ο

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΔΙΟΝ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

“Ο,τι κυρίως καλοῦμεν πνευματικὸν βίον, ἐν τε τῇ ψυχῇ τῶν ἀτόμων καὶ ἐν τοῖς διαφόροις πολιτισμοῖς τῆς ἀνθρωπότητος, ἀποτελοῦν ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία καὶ ἡ φιλοσοφία. Ταύτας δέον τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα νὰ διέλθῃ. Περὶ τῶν δύο τελευταίων πλεῖσται ὅσαι ἔρευναι καὶ συζητήσεις ἡγέρθησαν καθ’ ἅπασαν τὴν ἱστορικὴν αὐτῶν πορείαν. Ἐρευναι καὶ συζητήσεις περὶ τῆς οὐσίας, περὶ τῶν σχέσεων, περὶ τῆς προσφορᾶς, περὶ τῆς ἀξίας καὶ θέσεως αὐτῶν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοήσει κ.λπ.

Ἀπαραίτητον λοιπὸν θεωροῦμεν, πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κυρίου θέματος, ὅπως εἰς ὅλως γενικὰς γραμμὰς ἀναφέρωμεν τί εἶναι φιλοσοφία, τί εἶναι Θρησκεία, ποία ἡ σχέσις φιλοσοφίας-θρησκείας καὶ ποία ἡ στροφή τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης πρὸς τὴν θρησκείαν.

1. Τί εἶναι Φιλοσοφία.

Γνωστόν, ὅτι ὁ ὅρος φιλοσοφία, κατὰ λέξιν, σημαίνει ἀγάπην πρὸς τὴν σοφίαν, τὴν γνῶσιν καὶ ἀρχικῶς ταυτίζεται πρὸς τὴν ροπὴν πρὸς ἐπιστήμην. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἐρωτᾷ διὰ τὰς ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι ρυθμίζουν ἐν ὀρισμένον πεδίον, ἀλλὰ διὰ τὸ σύνολον τῶν ὄντων. Ἡ φιλοσοφικὴ διάνοησις κατευθύνεται εἰς τὸ εἶναι καὶ γίγνεσθαι, τὸν σκοπὸν καὶ τὴν ἀξίαν πάντων τῶν πραγμάτων· τείνει ἀρχῆθεν χωροῦσα ἐπέκεινα τῶν φαινομένων νὰ φθάσῃ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ εἶναι καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου, τὴν ὁποίαν σχηματίζομεν μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν¹. Διὸ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἕως ἀκόμῃ καὶ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως ἀνήκον εἰς αὐτὴν πᾶσαι σχεδὸν αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι.

1. A. L. Rausch: Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας, Μετάφρ. Δ. Λάμψα, Ἀθήναι 1932, σ. 251-253.

Τὴν σημασίαν ταύτην, ἣν καὶ σήμερον διατηρεῖ, ἔλαβεν ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν μεγίστων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος φιλοσόφων, Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους. Οὕτως, ὁ Πλάτων τὴν καθαρὰν σοφίαν θεωρεῖ ὡς κτῆμα τοῦ Θεοῦ «τὸ μὲν σοφόν, καλεῖν ἔμοιγε μέγα εἶναι δοκεῖ καὶ θεῶ μόνῳ πρόπειν»², ἐνῶ τὴν φιλοσοφίαν ὀρίζει ὡς ἔρωτα, ὠθοῦντα τὸν ἄνθρωπον πρὸς ἐπαφήν μὲ τὴν αἰωνίαν καὶ ἀναλλοίωτον περιοχὴν τοῦ ὄντος, δηλ. τὰς ἰδέας. Δέχεται δὲ ταύτην ὡς γενικὴν ἐπιστήμην: «οὐκοῦν καὶ τὸν φιλόσοφον σοφίας φήσομεν ἐπιθυμητὴν εἶναι, οὐ τῆς μὲν, τῆς δ' οὐ, ἀλλὰ πάσης»³. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴν φιλοσοφίαν ὡς γενικὴν μάθησιν: «ἐστὶ τοῦ φιλοσόφου περὶ πάντων δύνασθαι θεωρεῖν»⁴. Οἱ Στωϊκοὶ δεχόμενοι πρακτικὴν τινὰ ἀντίληψιν περὶ τῆς φιλοσοφίας μὲ τελικὸν σκοπὸν τὴν ἀπόκτησιν καὶ ἄσκησιν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τῆς ὑψίστης ἀρετῆς, ἐκήρυττον, ὅτι εἶναι ἀπαραίτητος ἡ γνῶσις τῶν ἀνθρωπίνων καὶ τῶν θείων πραγμάτων: «τὴν δὲ φιλοσοφίαν φασὶν ἐπιτῆδευσιν εἶναι σοφίας, τὴν δὲ σοφίαν ἐπιστήμην θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων»⁵. Ὁ Πλωτῖνος καὶ οἱ Νεοπλατωνικοὶ ἐκφράζουν τὴν πλατωνικὴν καὶ ἀριστοτελικὴν περὶ φιλοσοφίας ἀντίληψιν. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπετέλεσε σταθμὸν καὶ διὰ τὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν. Οὕτως, ὁ Ἰουστῖνος δεχόμενος, ὅτι ἡ φιλοσοφία «ἐπιστήμη ἐστὶ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ ἀληθοῦς ἐπίγνωσις»⁶ ταυτίζει ταύτην πρὸς τὴν εὐσέβειαν: «Ἰμεῖς μὲν οὖν ὅτι λέγεσθε εὐσεβεῖς καὶ φιλόσοφοι καὶ φύλακες δικαιοσύνης καὶ ἐρασταὶ παιδείας, ἀκούεται πανταχοῦ»⁷. Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, καλῶν τὴν φιλοσοφίαν «ζήτησιν τῆς ἀληθείας», θεωρεῖ ταύτην ὡς συντελοῦσαν εἰς προπαρασκευὴν πρὸς ἀπόκτησιν τῆς θείας ἀληθείας: «φιλοσοφία πρὸς σοφίας κτῆσιν συνεργεῖ»⁸. Κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας, ἦτοι ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος, εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν τὰ γενικώτερα φιλοσοφικὰ προβλήματα ἀπετέλεσαν θέμα τῆς δογματικῆς διδασκαλίας. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀναγνωρίζει τὴν ὑπερέτερον ἀξίαν τῆς πίστεως, ἀλλὰ δέχεται ἀξιόσυστατον καὶ «τὴν ἠθικὴν καὶ φυσικὴν φιλοσοφίαν, γεωμετρίαν τε καὶ ἀστρονομίαν καὶ τὴν λογικὴν πραγματείαν»⁹. Ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς διδάσκει ὅτι «Σοφία δὲ ἀληθὴς ὁ Θεὸς ἐστίν· ἡ οὖν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν αὕτη ἐστὶν ἀληθὴς φιλοσοφία»¹⁰. Γενικῶς, τυγχάνει ἀποδεδειγμένον, ὅτι εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολὴν

2. Φαῖδρος 278D.

3. Πολιτεία 475B.

4. Μετὰ τὰ φυσικὰ 1004 α' 34.

5. Σέξτου Ἐμπεϊρικοῦ, Πρὸς μαθηματικούς 9,13.

6. Ἰουστίνου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος, 3,4. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων (ἔκδ. Ἀπ. Διακ.), τ. 3, σ. 211, στ. 41. Ἐφεξῆς ἀναφέρεται συντεταγμένως Β.Ε.Π.

7. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α' 2,2. Β.Ε.Π., τ. 3, σ. 162, στ. 21-22.

8. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς Α' 5, Β.Ε.Π., τ. 7, σ. 246, στ. 15.

9. Γρηγορίου Νύσσης, Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον, Μ.Ρ.Γ. τ.44, σ.360.

10. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Κεφάλαια φιλοσοφικά, Γ', Μ.Ρ.Γ. τ. 94, σ. 533.

ἐπικρατεῖ ἡ τάσις ταυτισμοῦ τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν θεολογίαν. Ἀντιθέτως δὲ ἐν τῷ δυτικῷ Χριστιανισμῷ δὲν ἀπαντᾶται ὁ ταυτισμὸς οὗτος, ἀλλὰ ὑπερτερεῖ ἡ ἀντίληψις, καθ' ἣν ἡ φιλοσοφία εἶναι θεραπευτικὴ τῆς θεολογίας¹¹. Κατὰ τὴν μεταχριστιανικὴν περίοδον ἡ φιλοσοφία ἀρχίζει νὰ ἐπανακτᾷ τὴν αὐτοτέλειάν της μόνις ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Ἐνῶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἀναγεννήσεως ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας δὲν καθορίζεται σαφῶς. Ἐν τῇ νεωτέρᾳ φιλοσοφίᾳ ἡ ἀντίληψις, ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ γενικὴν ἐπιστήμην, φαίνεται ἐπικρατεστέρα. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην δέχονται οἱ μεγάλοι αὐτῆς ἐκπρόσωποι Bacon, Descartes, Locke, Spinoza, Leibniz κ.ά. Ὁ δὲ ἐκ τῶν μεγαλυτέρων φιλοσόφων τῶν νεωτέρων χρόνων Ἐμμ. Kant ὀρίζει ταύτην ὡς «ἐπιστήμην περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς γνώσεως καὶ τῆς πρακτικῆς συμπεριφορᾶς». Πρὸς καλυτέραν δὲ κατανόησιν τοῦ σκοποῦ τῆς φιλοσοφίας διδάσκει, ὅτι ἔργον αὐτῆς εἶναι νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐξῆς τέσσαρα ἐρωτήματα: 1) Τί δύναμαι νὰ γνωρίζω; 2) Τί δύναμαι νὰ ἐλπίζω; 3) Τί ὀφείλω νὰ πράττω; 4) Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος; Εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα ἀπαντᾷ ἡ γνωσιοθεωρία, εἰς τὸ δευτέρον ἡ θρησκεία, εἰς τὸ τρίτον ἡ ἠθικὴ καὶ εἰς τὸ τέταρτον ἡ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία¹². Ἡ νεωτέρα φιλοσοφία προϋποθέτει τὰς καθ' ἕκαστον ἐπιστήμας, θέτει αὐτὰς ὡς πρόβλημα, καὶ ὡς ἔργον αὐτῆς θεωρεῖ τὴν ἔρευναν τοῦ δυνατοῦ, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ὁρίων τῆς γνώσεως, τ.ἔ. τὴν ἐπιστημολογίαν, τὴν μεθοδικὴν ἐξέτασιν τῆς φύσεως τῆς ἐπιστήμης. Προσπαθεῖ νὰ συναρμολογήσῃ εἰς ἐνιαῖον ὄλον τὰ πορίσματα συμπάσης τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, καὶ ὑπὸ τὸ τρίτον ἔργον αὐτῆς ἀποσκοπεῖ τὸ μὲν εἰς τὴν συγκρότησιν κοσμοθεωρίας ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βάσεων στηριζομένης, τὸ δὲ ἐρευνᾷ τὰς προϋποθέσεις τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν, τέλος δὲ ἐλέγχει τὴν φύσιν, τὸ κύρος καὶ τὴν τάξιν τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν δημιουργημάτων του. Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἔργων τούτων ἐπιτελεῖ ἡ μεταφυσικὴ, τὸ δευτέρον ἀνήκει εἰς τὴν γνωσιολογίαν καὶ εἰς τὴν λογικὴν καὶ τὸ τρίτον εἰς τὴν ἀξιολογίαν, ἡ ὁποία διατρίβει εἰς τὰς ἠθικὰς, καλλιτεχνικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἀξίας καὶ περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἠθικὴν, τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας καὶ τῆς τέχνης, τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ¹³.

Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ φιλοσοφία, καθ' ἅπασαν τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς πορείαν, πλὴν περιόδων τινῶν, ὑπῆρξεν γενικὴν τρόπον τινὰ ἐπιστήμη περιλαμβανουσα ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ ἐπιχειροῦσα νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἰς πάντα τὰ προβλήματα αὐτοῦ.

11. Τὸ γνωστὸν λατινικόν: «philosophia est ancilla theologiae».

12. Κ. Δ. Γ ε ω ρ γ ο υ λ η: Φιλοσοφία, ἐν Ν. Ἐγχ. Λεξ. Ἑλλοῦ τ. 18, σ. 250.

13. Ν. Ι. Λ ο υ β α ρ ι: Φιλοσοφία, ἐν ΜΒΕ, τ. ΚΔ', σ. 24-27.

2. Τί εἶναι Θρησκεία.

Περὶ τοῦ ὅρου θρησκεία ὄρισμόν ἀδιάβλητον καὶ καθολικῶς ἔγκυρον δὲν κατέχομεν μέχρι τοῦδε, παρὰ τὰς συνεχεῖς περὶ τούτου ἀποπείρας τῆς ἐπιστήμης, κυρίως δὲ τῆς ἱστορίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας. Οἱ ἐπὶ μέρους ὄρισμοὶ τῆς θρησκείας ποικίλλουσιν ἀναλόγως τῆς κοσμοθεωρίας, ἀπὸ τῆς ὁποίας ὁρμᾶται ἕκαστος, τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται, τῆς πλευρᾶς, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐρευνᾷ τὸ πολύμορφον καὶ σφόδρα πολυπλοκον φαινόμενον, καὶ τῶν μεθόδων, τὰς ὁποίας ἐφαρμόζει κατὰ τὴν ἔρευναν αὐτοῦ¹⁴.

Γενικῶς, θρησκεία εἶναι ἡ σχέσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, ἡ σχέσις τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὸ ὑπεραισθητὸν θεῖον Σὺ, ὁ ἐσωτερικὸς σύνδεσμος καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἀπόλυτον, πρὸς τὸ αἰώνιον, διὰ τῆς ὁποίας διασφύζεται ἡ πνευματικὴ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἄνευ αὐτῆς ἐκπίπτει εἰς ἐξάρτημα τῆς φύσεως. Θρησκεία εἶναι ἐν συναίσθημα μυστηριώδους ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ὑπερανθρώπου ὄντος, καὶ βούλησις ρυθμίσεως τῶν πράξεων συμφώνως πρὸς τὴν βούλησιν τῶν ὄντων τούτων¹⁵. Θρησκεία εἶναι ἡ ζῶσα σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀπόλυτον ὄντολογικὴν καὶ ἀξιολογικὴν πραγματικότητα τοῦ Θεοῦ· εἶναι ἔκφρασις τῆς νοσταλγίας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς διασκέλισιν τῶν ὀρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων κρατεῖ αὐτὸν δέσμιον ἡ ἀτομικότης του, ἡ ζωὴ καὶ ἡ φύσις. Διὰ τῆς θρησκείας ἐπιβάλλεται τὸ αἶτημα τοῦ Ἀπολύτου εἰς τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν καὶ ὑψοῦται ὁ ἄνθρωπος ὑπεράνω τοῦ παροδικοῦ καὶ τοῦ πεπερασμένου¹⁶. Ἡ θρησκεία, καθολικὸν καὶ πανανθρώπινον φαινόμενον, παρέχουσα δραστικὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια εἰς τὴν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὁ ἄξων τοῦ ἠθικοῦ βίου καὶ ὁ σπουδαιότερος τροχὸς εἰς τὴν ἠθικὴν κίνησιν. Ἄνευ τοῦ κύρους καὶ τῆς αὐθεντίας τῆς θρησκείας δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ Ἡθικὴ, ρυθμίζουσα δι' ἐγκύρου κατηγορικῆς προσταγῆς καὶ τὰς πλέον λεπτεπιλέπτους ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου¹⁷. Κατὰ τὸν Χ. Ἀνδροῦτσον, ἡ θρησκεία ἀναφέρεται εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν· δὲν ἐδρεύει οὔτε μόνον ἐν τῆ νουήσει, οὔτε μόνον ἐν τῷ συναισθήματι, οὔτε μόνον ἐν τῇ βουλευτικῇ τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείᾳ. Ὁ ἄνθρωπος βλέπει ἑαυτὸν περιωρισμένον ἐν τε τῷ γινώσκειν καὶ ἐν τῷ πράττειν καὶ ἐξαρθώμενον ἐξ ἀνωτέρας δυνάμεως. Τὴν ἀνωτέραν ταύτην δύναμιν ἀναγνωρίζει ὡς πηγὴν τῆς ζωῆς αὐτοῦ καὶ ἀγωνίζεται διὰ τῆς ἠθικῆς

14. Ν. Ι. Λοῦβαρι: Θρησκεία, ἐν ΜΕΕ, τ. ΙΒ', σ. 714.

15. Εὐαγγ. Θεοδώρου: Θρησκεία, ἐν Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ., τ. 6, σ. 530.

16. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 531.

17. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 534.

αὐτοῦ διαγωγῆς, διὰ τῆς προσευχῆς καὶ τῆς λατρείας νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετ' αὐτῆς¹⁸. Κατὰ τὸν Ν. Λούβαριν, θρησκεία εἶναι σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀνωτέρας δυνάμεις καὶ προσαρμογὴ τῆς βουλήσεώς του πρὸς τὴν ἰδικὴν των βούλησιν· οὕτως, ἡ θρησκεία ἐμφανίζει δύο πλευράς, μίαν ὑποκειμενικὴν καὶ μίαν ἀντικειμενικὴν¹⁹. Ἡ θρησκεία καὶ ὡς στοιχεῖον τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ὡς στοιχεῖον τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου, ὡς ἐνδόμυχος κατάστασις τοῦ ὑποκειμένου, εἶναι φαινόμενον καθολικὸν καὶ ἀνώλεθρον²⁰. Κατὰ πληρέστερον ὄρισμόν, ἡ θρησκεία εἶναι συνάντησις τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῆς ψυχῆς καὶ ἀπάντησις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν συνάντησιν αὐτήν. Διὰ τῆς θρησκείας ἐνισχύεται ἡ ὁρμὴ ἡμῶν πρὸς τὸ ἀνώτερον. Ὡς ἀξιολογικὸν φαινόμενον τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἔχουσα κέντρον τὴν ἀξίαν τοῦ Θεοῦ ἢ Ἁγίου, παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν βεβαιότητα, ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἀξιών εἶναι ἡ ἀληθινὴ πραγματικότης, ἔκφρασις τοῦ ἀπολύτου, ἐπὶ τοῦ ὁποῦ φερόμεθα πάντες²¹. Ὁ Λ. Φιλιππίδης, δέχεται ὅτι θρησκεία εἶναι ἡ προσωπικὴ πνευματικὴ σχέσις ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ. Ἀναλυτικώτερον ὅτι, θρησκεία εἶναι σύντριά τὰ ἐξῆς: 1) Ἡ ἔμφυτος, καὶ ἄρα ἀδίδακτος καὶ ἄρα καθολικὴ, τ.ἔ. πανανθρωπινὴ ἐσωτερικὴ βεβαιότης παντὸς ἀνθρώπου περὶ τοῦ ὅτι ὑπάρχει ἐν ὕψιστον Ὁν καὶ ἄλλα ὄντα ἀόρατα καὶ ἰσχυρά, κυβερνῶντα τὸν κόσμον, τὴν φύσιν καὶ τοὺς ἀνθρώπους, καὶ συναποτελοῦντα τὸν λεγόμενον ὑπέρκοσμον ἢ Θεῖον. 2) Εἶναι συγχρόνως ἡ ἐξωτερικὴ ἐκδήλωσις τῆς πίστεως ταύτης (= λατρεία) εἰς ὠρισμένους καιροὺς ἢ χρόνους, καθ' ὠρισμένους τόπους καὶ τρόπους καὶ δι' ὠρισμένων ὀργάνων. 3) Συγχρόνως εἶναι ἡ συμμόρφωσις τῆς βουλήσεως καὶ πράξεως καὶ τῆς ὅλης ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν βούλησιν καὶ τὴν ἐπιταγὴν τοῦ Θεοῦ²². Τέλος, ὁ Ε. Berggravn, δέχεται ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἐκδήλωσις τοῦ βίου τοῦ ἐγώ· ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην οὐδὲν ἀνθρώπινον εἶναι ξένον εἰς αὐτήν. Τὴν πηγὴν τῆς θρησκείας εὐρίσκομεν ἐκεῖ, ὅπου τὸ ἐγώ ἡμῶν κατατείνει νοσταλγικὰ πέραν τῶν ἰδίων αὐτοῦ ὁρίων πρὸς τὸ συγγενὲς ὑψηλόν²³.

Ὡς βίωμα καὶ νοσταλγία καὶ ἐλπίς, ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ λοιπὸν ἀναπόσπαστον γεγονὸς τοῦ καθόλου ἀνθρωπίνου βίου καὶ συν-εξετάζεται καὶ συν-ερευνᾶται μετ' αὐτοῦ.

18. Χ. Ἀνδροῦτσου: Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1929, σ. 181.

19. Ν. Ι. Λούβαρι: Συμπόσιον ὁσίων, Ἀθῆναι 1964, τ. Β', σ. 29.

20. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 26.

21. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 34, 45, 55 κλπ.

22. Λ. Ι. Φιλιππίδου: Ἱστορία Θρησκευμάτων, ἐκδ. πολυγραφ. Φ.Θ.Σ., Ἀθῆναι 1955, σ. 3.

23. Ε. Berggravn: Ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας, Μετάφρ. Ν. Ι. Λούβαρι, Ἀθῆναι 1946, σ. 164, 174, κλπ.

3. Σχέσις Φιλοσοφίας-Θρησκείας.

Ὡς πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν σχέσιν μεταξὺ θρησκείας καὶ φιλοσοφίας, δύο κυρίως ἀπόψεις διετυπώθησαν. Ἡ διάλυσις τῆς θρησκείας εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ κατὰ συνεκδοχὴν ταύτισις τῆς πρώτης πρὸς τὴν δευτέραν, καὶ ὁ καθολικὸς διαχωρισμὸς τῆς θρησκείας ἀπὸ τῆς διανοητικῆς σφαίρας. Καὶ αἱ δύο αὗται ἀπόψεις εἶναι ὅλως ἀπαράδεκτοι. Μέση τις ὁδὸς ἱκανοποιεῖ. Βεβαίως, δὲν δύνανται νὰ παραβλεφθοῦν αἱ διαφοραὶ τούτων, ἀλλ' ἐξ ἴσου ἀποτελεῖ γεγονός τὸ ὅτι τέχνη, θρησκεία καὶ φιλοσοφία ἀποτελοῦν ὅ,τι κυρίως καλοῦμεν πνευματικὸν βίον. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει δέον, ὅπως μεταξὺ τούτων ὑφίσταται στενὴ σχέσις.

Αἱ δύο τελευταῖαι, τ.ἔ. θρησκεία καὶ φιλοσοφία ἀσχολοῦνται μὲ τὰ αὐτὰ ἀντικείμενα (Θεός, κόσμος, ἄνθρωπος). Ἄλλ' ἐκεῖ ταῦτα παρουσιάζονται ἀμέσως ὡς ἀντικείμενα λατρείας ἢ πνευματικῆς ἀπολαύσεως καί, τὸ πολὺ, λαμβάνουσι μορφήν ἐξωτερικοῦ γεγονότος ἢ παραστάσεως εἰκονικῆς. Εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὅμως αἱ ἰδέαι αὗται γίνονται ἀντικείμενον σκέψεως ἢ διανοητικῆς ἀντιλήψεως, καὶ τέλος ὑφοῦνται εἰς μορφήν καθαρᾶς ἢ θεωρητικῆς νοήσεως²⁴.

Ἡ θρησκεία ὡς ἐκδήλωσις τοῦ βίου τοῦ ἐγώ, δέον νὰ χρησιμοποιῆ κατὰ τὸν ἐνεργὸν αὐτῆς βίον καὶ τὰς λοιπὰς μορφὰς τοῦ βίου τῆς συνειδήσεως ὡς μέσα ἐκφράσεως. Αὐτόνοητον λοιπὸν ὅτι ἡ θρησκεία ὡς γεγονός τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμῶν κόσμου ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μετὰ διαφόρων ἐπιστημῶν.

Ἡ δὲ φιλοσοφία, ὡς γενικὴ ἐπιστήμη, ἐξετάζει τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, τ.ἔ. τὸ πρόβλημα τῆς ἀπολύτου ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς μοναδικότητος αὐτοῦ, τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως καὶ τῶν ὀρίων αὐτῆς, τὸ πρόβλημα τῆς θρησκείας, ἐνθα ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἑαυτὸν οὐχὶ ὡς δημιουργὸν ἀλλὰ ὡς δημιουργημ. Γενικῶς καταγίνεται μὲ τὸν ἄνθρωπον ὡς πνεῦμα καὶ ὡς ἐλευθερίαν, μὲ τὸν κόσμον ὡς ὅλον καὶ μὲ τὸ ἐπέκεινα ὡς τὸ ἀπόλυτον, πρὸς τὸ ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος ὡς μεταφυσικὸν ὄν πάντοτε καταφεύγει²⁵.

Ὀὕτως, ἂν ἡ θρησκεία ἔχῃ ἐπαφὴν τινα μετὰ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, ἀσφαλῶς ἔχει στενωτέραν σχέσιν πρὸς τὴν ἐκ τῶν τελικῶν πορισμάτων αὐτῶν ὀρμωμένην Φιλοσοφίαν, ἥτις ἐρευνᾷ σύμπαν τὸ ἐπιστητὸν ἐν ταῖς συναρτήσεσιν αὐτοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς πραγματικό-

24. J. Caird: Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, Μετάφρ. Π. Γρατσιάτου, Ἀθήναι 1910, σ. 5.

25. Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου: Φιλοσοφία καὶ Θρησκεία, ἐν ἔφημ. «Καθημερινή», 4/5-10-1966.

τητος, ἐξαιρομένη ὑπεράνω τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων καὶ κινουμένη ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ Ὑπεραισθητοῦ. Ἡ φιλοσοφία, καθιστῶσα ἀντικείμενον τῆς ἐρεῦνης αὐτῆς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὸν κόσμον τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν ἀξιῶν, ἐρευνᾷ καὶ τὴν θρησκευτικὴν σφαῖραν (Φιλοσοφία τῆς θρησκείας), ὡς ἀκριβῶς ἐρευνᾷ τὸν ἠθικὸν βίον (Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ), ἢ ὡς ἐρευνᾷ τὰς αἰσθητικὰς ἀξίας καὶ τὴν Τέχνην (Αἰσθητικὴ ἢ Φιλοσοφία τῆς τέχνης)²⁶.

Στενὴ λοιπὸν σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου τῆς θρησκείας πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τοιαῦτα τῆς φιλοσοφίας. Πρὸς τούτοις δέ, ἂν καὶ ὀδεύουν διάφορον ὁδὸν (γνώσις-πίστις), καταλήγουν εἰς τὸ αὐτό. Ἡ φιλοσοφία ἐκτὸς τοῦ ὅτι, ἐρευνῶσα τὰ προβλήματα τῆς θρησκείας παρέχει βεβαιότητα προερχομένην ἐκ τῶν κανόνων τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, ἐπὶ πλεόν προσφέρει καὶ σπουδαίαν ὑπηρεσίαν εἰς τὴν θρησκείαν εἰς τὰ ἐξῆς σημεῖα: 1) Ἡ φιλοσοφία εἶναι ὁ δεῦτερος μάρτυς τοῦ πράγματος, τῆς πιστοποιήσεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀπολύτου ὄντος. 2) Ἡ φιλοσοφία μᾶς παρέχει τὴν πιστοποίησιν τῆς ἀνεπαρκειᾶς τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως νὰ κατανοήσῃ τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς. 3) Ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἐν πολλοῖς ἀπόδειξιν καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκείας καὶ ἐπὶ ἄλλων θεμάτων αὐτῆς, σπουδαιότερον τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ἡ ἀπόδειξις τῆς ἀξίας τῆς ἐλευθερίας²⁷.

Φιλοσοφία, θρησκεία καὶ τέχνη, ἀποτελοῦσαι τὰς ἀναγκαίας λειτουργίας καὶ τρόπους ἐκφράσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, εἶναι ἰσοδύναμοι καὶ ἀπαραίτητοι, συνανήκουσαι εἰς ἀλλήλας καὶ συμπληροῦσαι ἢ μία τὴν ἄλλην. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις τῶν μεγάλων ἐπιτευγμάτων τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, δεικνύει ὅτι ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ δημιουργοῦντος ἀνθρώπου συνυπάρχουσι καὶ τὰ τρία βιώματα, τὸ φιλοσοφικόν, τὸ θρησκευτικόν καὶ τὸ αἰσθητικόν.

Ἐκδηλος εἶναι ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα, διατί ἡ περὶ τὴν θρησκείαν ἐνασχόλησις τῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας λοιπὸν φιλόσοφοι, οἱ σεβόμενοι τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἀλλὰ καὶ ποθήσαντες τὴν γαλήνην τοῦ θυμικοῦ, τὴν εὐλάβειαν, τὴν μακαριότητα, ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν των πρὸς τὴν χορηγοῦσαν ταύτας θρησκείαν καὶ μεῖζον ἢ ἔλασσον ἡσχολήθησαν μὲ τὴν οὐσίαν, τὴν καταγωγὴν, τὸ νόημα καὶ γενικῶς τὴν καθόλου θεώρησιν αὐτῆς.

4. Στροφή τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης πρὸς τὴν Θρησκείαν.

Ἡ θρησκεία ἀποτελοῦσα φαινόμενον τοῦ καθόλου πνευματικοῦ βίου

26. Εὐάγγ. Θεόδωρου: Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως, Ἀθήναι 1956, σ. 108.

27. Μ. Σιώτου: Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, ἔκδ. πολυγραφ. Διδασκ. Μ.Ε., Ἀθήναι 1962-63, σ. 41.

τῶν ἀνθρώπων—παρὰ τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, τὴν ἠθικὴν—ὑπῆρξεν ἀνεκαθεν πεδῖον ἐρεύνης τόσον ἱστορικῆς καὶ ψυχολογικῆς ὅσον καὶ φιλοσοφικῆς. Ἡ φιλοσοφία, ἐρευνῶσα τὴν θρησκείαν, πειρᾶται νὰ καθορίσῃ τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας, νὰ συλλάβῃ τὸ νόημα αὐτῆς καὶ νὰ καταδείξῃ τὴν ἀλήθειάν της. Ἡ ἐκ τῆς φιλοσοφίας αὕτη μελέτη τῆς θρησκείας εἶναι τόσον παλαιὰ ὅσον καὶ ἡ καθόλου φιλοσοφία. Καθ' ὅσον στροφή πρὸς τὸ πνεῦμα συνεπάγεται στροφήν πρὸς τὴν θρησκείαν, ὅπως ἐμβάθυνσις εἰς τὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος συνεπιφέρει καὶ ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον. Διότι ἡ θρησκεία εἶναι μία ἀπὸ τὰς πρωταρχικὰς μορφὰς τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἡ εὐρυτέρα ἀσφαλῶς καὶ ἴσως καὶ ἡ σημαντικωτέρα. Ἐξ αὐτῆς ἐκπηγάζουν καὶ δι' αὐτῆς εὐδοῦνται οἱ πολιτισμοί²⁸. Οὕτως, οἱ προσωκρατικοὶ ἤδη φιλόσοφοι στρέφουν τὰς ἐρέυνας των πρὸς τὴν θρησκείαν, ἀσχολούμενοι περὶ τὰ θεμελιώδη προβλήματα αὐτῆς, ὡς περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Οἱ μέγιστοι τῆς ἀρχαιότητος Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἐρευνοῦν τὰ περὶ θρησκείας προβλήματα μετὰ τῆς διακρινούσης τὸ πνεῦμά των βαθύτητος. Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης γίνεται ὁ κύριος ἰδρυτῆς τῆς καλουμένης φυσικῆς θεολογίας καὶ εἰσηγητῆς τῶν περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀποδείξεων. Οἱ Στωϊκοὶ πειρῶνται νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν θρησκείαν ἐκ τῶν πανθειστικῶν των προϋποθέσεων. Ἡ φιλοσοφία τῶν Νεοπλατωνικῶν εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, σύστημα θεολογικόν, ἔχουσα ὡς ἀρχὴν καὶ τέλος τὸν Θεόν. Περὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας περιττὸν νὰ γίνῃ λόγος. Ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία εἰς τὰ περὶ τὴν θρησκείαν ἀφορμᾶται εἴτε ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος εἴτε ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Τέλος, ἡ νεωτέρα φιλοσοφία διὰ πάντων σχεδὸν τῶν μεγάλων αὐτῆς ἐκπροσώπων ἐπιλαμβάνεται καὶ τοῦ προβλήματος τῆς οὐσίας, τοῦ νοήματος, τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης τῆς θρησκείας. Κατὰ τοὺς νεωτέρους δὲ καὶ κυρίως τοὺς νεωτάτους χρόνους ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας ἀποβαίνει συστηματικὴ, ἀκριβεστέρα καὶ συντονωτέρα.

28. Ν. Ι. Λ ο ύ β α ρ ι: Μεταξὺ δύο κόσμων, Ἀθῆναι 1949, σ. 255.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΝ ΤΗ ΝΕΩΤΕΡΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Τὸ πεδῖον ἐντὸς τοῦ ὁποῖου θὰ κινήθῃ ἡ παροῦσα ἱστορικὴ ἐπισκόπησις εἶναι καθωρισμένον. Εἶναι ἡ νεωτέρα φιλοσοφία ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν ἐπὶ μέρους φιλοσοφικῶν κύκλων, ὡς ὁ ἀγγλικός, ὁ γαλλικός καὶ ὁ γερμανικός διαφωτισμός, ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐμμ. Kant, ἡ μετὰ τὸν Kant γερμανικὴ φιλοσοφία (ὁ ἰδεαλισμός, ἡ ὑλιστικὴ καὶ φυσιοκρατικὴ ἀντίδρασις, ἡ ἐπιβίωσις τῆς ρομαντικῆς φιλοσοφίας) καὶ ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἐποχὴ τῆς ἀντιμεταρρυθμίσεως καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἐν κατακλειδί θὰ ἐξετασθῇ καὶ ἡ ἐν Ἑλλάδι φιλοσοφικὴ διανόησις.

Γενικὴ τις θεώρησις τῆς ὑπὸ μελέτην περιόδου μετὰ τῆς ἀμέσως προηγθείσης, παρέχει τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἐνῶ ἡ φιλοσοφία τοῦ μέσου αἰῶνος, ἔχουσα, ὡς γνωστόν, χαρακτῆρα θρησκευτικόν, ἀφεώρα εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὰ θεῖα καὶ ὑπέτασσε τὴν γνῶσιν εἰς τὴν πίστιν, τούναντίον ἡ νεωτέρα φιλοσοφία ἀποβλέπει κατὰ πρῶτον λόγον καὶ κυρίως εἰς ἑαυτὴν καὶ κατόπιν εἰς τὴν φύσιν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς κατωτέραν· στρέφεται ἀσμένως καὶ πρὸς τὸν κόσμον, μὴ ἐξαρτῶσα τὴν γνῶσιν παρ' οὐδενός· θεωρεῖ τὴν ἀλήθειαν ὡς ἀπειρον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον πάντοτε προβάλλεται ἐκ νέου καὶ λύεται μόνον ὑπὸ τῆς ἐλευθέρας συνειδήσεως ἐκάστου ἢ εἶναι προῖον καὶ δημιουργημα τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος, καὶ οὐχὶ ἀντικειμενικὴν καὶ ἐξ ὑπαρχῆς δεδομένην, πρὸς τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν κατ' ὀλίγον νὰ προσεγγίσωμεν ἢ ἐξευρημένην ἤδη πρὸ πολλοῦ νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὡς ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς τοῦ μέσου αἰῶνος φιλοσοφίας.

Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν ἐπιθυμῇ νὰ ἐμφανίζηται ἡ νεωτέρα φιλοσοφία ὡς αὐτόνομος καὶ κατὰ πάντα καινοτόμος, πραγματικῶς ὅμως οὔτε ὅλως αὐτοτελής εἶναι οὔτε νέαν καὶ ἰδίαν ὁδὸν πορεύεται. Καθ' ὅσον ὑφίσταται διττὴν μάλιστα ἐπίδρασιν, τὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν τοῦ χριστιανισμοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ μὲν πρῶτος ἔδειξε τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν κόσμον, ὁ δὲ δεύτερος τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν^{28α}.

Ἵπὸ τὴν γενικὴν ταύτην ἀντίληψιν περίπου τίθενται ὑπὸ τὴν φιλοσοφικὴν διερεύνησιν καὶ τὰ περὶ τὴν θρησκείαν προβλήματα.

28α. Κ. Ι. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, Ἀθήναι 1964, τ. 1, σ. 3-4.

1. Εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς νεωτέρας ἀγγλικῆς φιλοσοφίας.

Φραγκῖσκος Bacon²⁹ (1561-1626). Ἰδρυτὴς τῆς νεωτέρας ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας διαιρεῖ σύμπασαν τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν εἰς τρία μέρη, τὴν ἱστορίαν, τὴν ποιήσιν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὰς τρεῖς θεμελιώδεις δυνάμεις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, τ.ἔ. τὴν μνήμην, τὴν φαντασίαν καὶ τὴν νόησιν. Ἡ φιλοσοφία ἀσχολεῖται περὶ τὰ τρία μεγάλα προβλήματα τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ἦτοι τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν φωτεινὴν πηγὴν οἰασδῆποτε ἀκτῖνος, τὴν φύσιν, ἡ ὁποία εἶναι ἡ διαθλωμένη ἀκτίς, καὶ τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ ἀνακλωμένη ἀκτίς. Πέριξ τῶν τριῶν τούτων ἀντικειμένων στρέφεται τὸ σύνολον τῆς φιλοσοφίας, διὸ καὶ διαιρεῖται αὕτη εἰς τρία κύρια μέρη, τ.ἔ. τὴν θεολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θεολογία ὅμως εἶναι φυσικὴ ἢ φιλοσοφικὴ θεωρεῖται ἀνεξάρτητος φιλοσοφικὴ μάθησις καὶ εἶναι διερεύνησις τῶν θείων πραγμάτων καὶ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ. Αὕτη, ἡ φυσικὴ θεολογία, διαστέλλεται ἀπὸ τῆς θεολογίας τῆς ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως ἐρειδομένης. Ἡ καθόλου ἔρευνα τῆς φύσεως ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἔνοιαν τοῦ Θεοῦ ὡς δημιουργοῦ καὶ προνοητοῦ τοῦ κόσμου, χρησιμεύει δὲ ὡς ἔρεισμα κατὰ τῆς ἀθεΐας. Ἡ ἀληθὴς φιλοσοφικὴ ἔρευνα οὐδέποτε ἄγει εἰς τὴν ἀθεΐαν, ἀλλὰ ἐπανάγεται εἰς τὴν πίστιν (τὴν θρησκείαν)³⁰. Πάντως ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, ὡς οὔσα ἐξ ἀποκαλύψεως, δὲν δύναται νὰ παρασχεθῇ ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ τῆς θρησκείας. Πίστις καὶ οὐχὶ μάθησις ἄγει εἰς τὸ ὑπερπέραν³¹. Τὰς ἀνθρωπολογικὰς ἐπιστήμας φροντίζει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ τὰς χωρίσῃ ἀπὸ τὴν θρησκείαν διὰ νὰ τὰς καταστήσῃ αὐτονόμους, διατηρῶν συνάμα καὶ τὴν αὐτοτέλειαν τῆς θρησκείας. Ὁ ἴδιος ἔμεινε πιστὸς εἰς τὸν πρακτικὸν Χριστιανισμόν³². Ἐπιθυμῶν νὰ διαλλάξῃ φιλοσοφίαν καὶ θρησκείαν διὰ τῆς διακρίσεως καὶ τοῦ χωρισμοῦ τῶν ὀρίων αὐτῶν φαίνεται ὡς νὰ ἐγκρίνῃ τὴν δοξασίαν περὶ διττῆς ἀληθείας. Πρα-

29. K u n o F i s c h e r: Fr. Bacon von Verul. Die Real, Philosophie und ihr Zeitalter, 1904.— T o ὡ α ὕ τ ο ὡ: F. Bacon und seine Schule, 1923.— G. S o r t a i s La philosophie moderne depuis Bacon jusqu' à Leibnitz, 1920.— F r. W a l t e r: Bacon und die Naturphilosophie, 1927.— E. W o l f f: Bacon und seine Quellen, 1913.— E r n. L e w a l t e r: Bacon, 1939.— K. I. Λ ο γ ο θ έ τ ο υ: Νεωτέρα Φιλοσοφία, Ἀθήναι 1964, τ. 1, σ. 16-39.— E. B r é h i e r: Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, Μετάφρ. Π. Ἰωαννίδη, Ἀθήναι 1957, σ. 581-597.

30. «Leves gustus in philosophiam movere fortasse ad atheismum, sed pleniores haustus ad religionem reducere».

31. Γ. Ν. Π α λ α ι ο λ ό γ ο υ: Βάκων Φραγκῖσκος, ἐν MEE, τ. ΣΤ', σ. 507-508.

32. Κ. Δ. Γ ε ω ρ γ ο ὕ λ η: Βάκων Φραγκῖσκος, ἐν Ν. Ἐγγλ. Λεξ. Ἡλίου, τ. 4 σ. 54-65.

γματικῶς ὅμως ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὰ περὶ τὴν φιλοσοφίαν προβλήματα, καταλείπων τὴν θρησκείαν εἰς τὰς προσωπικὰς ἀντιλήψεις ἐκάστου.

Θωμᾶς Hobbes³³ (1588-1679). Στηριζόμενος πᾶσαν γνῶσιν εἰς τὴν ἐμπειρίαν καὶ γενόμενος εἰσηγητὴς ὑλιστικοῦ τινος συστήματος ἐν Ἀγγλίᾳ, προβαίνει εἰς ἐπιβλητικώτερον καὶ προστακτικώτερον τοῦ Bacon διαχωρισμὸν τῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν. Πᾶν ὅ,τι δὲν εἶναι αἰσθητὸν, πνεῦμα, ψυχὴ, Θεός, δὲν δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον σκέψεως, ἀλλὰ μόνον πίστεως³⁴. Θρησκεία σημαίνει ἐξουσίαν διάφορον τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας ἢ ὅποια διέπει πᾶν ὅ,τι ἔχει σχέσιν μὲ τὴν αἰώνιον σωτηρίαν³⁵. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ θρησκεία δὲν εἶναι φιλοσοφία, ἀλλὰ νόμος, δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον γνῶσεως, ἀλλὰ πίστεως, ὑπακοῆς.

Τῆς τοιαύτης θέσεως τοῦ Hobbes ἀνεφάνησαν ἐν Ἀγγλίᾳ, κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, πλεῖστοι πολέμιοι, κυρίως πλατωνίζοντες φιλόσοφοι, ὡς ὁ Ροβέρτος Greville (1608-1643), ὁ Ναθαναήλ Culverwell (θανὼν τῷ 1651), ὁ Σαμουήλ Parker (1640-1688), ὁ Ἑρρίκος More (1614-1687) κ.ἄ., οἱ ὅποιοι ἤλεγχον τὴν μηχανικὴν ἐρμηνείαν τοῦ Hobbes ὡς ὑλιστικὴν ἀθεϊαν καὶ ἀντέτασσαν πρὸς αὐτὴν τὴν τελολογικὴν ἀπόδειξιν τῆς υπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ταυτίζοντες φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν.

Ἐδουάρδος Herbert³⁶ (1581-1648). Τὰς φιλοσοφικὰς του ἀπόψεις ἐξέθεσεν εἰς τὰ δύο ἔργα του «Περὶ τῆς ἀληθείας»³⁷ καὶ «Περὶ τῆς θρησκείας τοῦ γένους»³⁸, ἐνθα εἰς μὲν τὸ πρῶτον διατυπώνει τὰς ἀρχὰς νέας γνωσιολογίας, εἰς δὲ τὸ δευτέρον ἐφαρμόζει αὐτὰς εἰς τὴν θρησκείαν. Παραδέχεται γενικὴν ἀρχήν, κατὰ τὴν ὅποιαν πᾶσα πλάνη, εἴτε περὶ τὴν φιλοσοφίαν εἴτε περὶ τὴν θρησκείαν, ἐρείδεται ἐπὶ τῆς ἀληθείας. Ὁ ἄνθρωπος κέκτηται τὴν γνωστικὴν δύναμιν νὰ χωρῇ πέραν τῶν ἐπιγείων· τῆς δὲ γνώσεως τὸ ἀληθὲς ὑποκείμενον εἶναι ὁ Θεός. Οὕτως, ἡ ἀληθὴς θρησκεία, ἡ καλουμένη ὑπ' αὐτοῦ φυσικὴ ἢ λογικὴ ἐρείδεται ἐπὶ κοινῶν ἐννοιῶν, αἱ ὅποια ὑπάρχουν ἐμφυτοὶ ἐν

33. Leslie Stephen: Hobbes, 1904.— A. Taylor: Th. Hobbes, 1908.— Ad. Levi: Filosofia di Tom. Hobbes, 1926.—H. Mosser: Th. Hobbes, 1923.— C. v. Brockdorff: Th. Hobbes, 1929.— Meyer Kesten: Die Grundgedanken des Th. Hobbes, 1940.— E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1957, σ. 665-673.

34. Αἰμ. Φαγκέ: Σύντομος ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, Μετάφρ. Ι. Μ. Παναγιωτοπούλου, Ἀθήναι 1925, σ. 101.

35. E. Bréhier: Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 672.

36. W. Sorley: The philosophy of Herbert of Cherbury, 1894.— H. Scholz: Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury, 1914.— R. Kottich: Die Lehre von den angeborene Ideen seit Herbert von Cherbury, 1914.—K. Ι. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, Ἀθήναι 1964, τ. 1, σ. 66-72.

37. De Veritate.

38. De religione gentilium.

τῷ ἀνθρώπῳ. Πρὸς εὐρεσιν δὲ τοῦ ἀληθοῦς τῆς θρησκείας περιεχομένου, ἀπαιτεῖται διερεύνησις τῶν κοινῶν ἀρχῶν πασῶν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς θρησκειῶν. Τὸ περιεχόμενον λοιπὸν τῆς φυσικῆς θρησκείας ἀποτελοῦσιν αἱ κοιναὶ εἰς τὰς θετὰς θρησκείας προτάσεις· τοιαῦται δὲ εἶναι αἱ ἐξῆς πέντε: 1) Ὑπάρχει ὑπέρτατον ὄν, ὕψιστος Θεός. 2) Τὸ ὄν τοῦτο ὀφείλομεν νὰ τιμῶμεν καὶ λατρεύωμεν. 3) Κύρια συστατικὰ τῆς τιμῆς καὶ λατρείας αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐσέβεια· περὶ τούτων κρίνει ἡ συνείδησις. 4) Αἱ ἀμαρτίαι πρέπει νὰ ἀποπλύνωνται καὶ ἐξαγνίζωνται καὶ δὴ καὶ μόνον διὰ τῆς μετανοίας. 5) Ὑπάρχει ἐν τε τῷ παρόντι καὶ τῷ μέλλοντι βίω ἀνταπόδοσις, ἀμοιβὴ καὶ τιμωρία τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν πράξεων³⁹. Τὰ πέντε ταῦτα ἄρθρα πίστεως, ὡς ἔμφυτα, τυγχάνουσι βέβαια καὶ καθολικά, κατὰγονται δὲ ἐκ τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ. Τῆς τοιαύτης θεωρήσεως τῆς θρησκείας δὲν ἐκφεύγει καὶ ὁ Χριστιανισμός. Καὶ οὗτος κρίνεται ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ ἱστορικαὶ θρησκεῖαι. Οὕτω, διὰ λογικῆς ἀφαιρέσεως ἐκ τῶν ἱστορικῶν θρησκειῶν, ἐφαρμόζων εἰς τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας τὴν θεωρίαν του, κατὰ τὴν ὁποίαν κριτήριον τῆς ἀληθείας εἶναι αἱ κοιναὶ ἔννοιαι, γίνεται ὁ εἰσηγητῆς τῆς φυσικῆς θρησκείας. Γενικῶς ὅμως ἀντιπαρερχόμενος ὄχι ὀλίγα γνωσιολογικά, ψυχολογικά καὶ θρησκευτικὰ προβλήματα, κατέδειξεν ὅτι ὑπάρχει θρησκευτικὴ συνείδησις.

2. Εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς νεωτέρας γαλλικῆς φιλοσοφίας.

René Descartes⁴⁰ (1596-1650). Τὸ καθόλου φιλοσοφικόν του σύστημα δημιουργεῖται παραγωγικῶς ἐκ τῆς ἀπολύτου ἀμφιβολίας, ἀπὸ τῆς ὁποίας ὀρμαῖται. Ἀφετηρία πάσης φιλοσοφικῆς ἐκζητήσεως εἶναι ἡ πρότασις «νοῶ, ὑπάρχω» (cogito, ergo sum). Ἐν ταύτῃ εἶναι δεδομένον τὸ κριτήριον πάσης ἀληθείας καὶ ἡ ἀρχὴ πάσης βεβαιότητος. Βεβαιωθεὶς ὁ ἄνθρωπος περὶ τῆς ἑαυτοῦ ὑπάρξεως διερωτᾶται, ἂν γνωρίζῃ μετὰ τῆς αὐτῆς σαφηνείας τὴν ὑπαρξιν ἐτέρων ὄντων. Στρεφόμενος δὲ πρὸς ἑαυτὸν ἀνακαλύπτει ὅτι ἔχει, πλὴν ἄλλων παραστάσεων, τὴν σαφῆ παράστασιν τοῦ Θεοῦ, ὡς τοῦ ἀπείρου, τελείου καὶ πραγματικοῦ ὄντος. Ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ Θεοῦ εἶναι ἔμφυτος ἰδέα, ὡς τοιαύτη δὲ κέκτηται τὴν σαφήνειαν ἐκείνην, ἣ ὁποία ἐπιτρέπει, ὅπως ἐξ αὐτῆς παράγωμεν αὐτοφανῆ ἀξιώματα. Ἄ·Εκ τοῦ ὅτι ὑπάρχω καὶ ἔχω παράστασιν ὄντος τε-

39. Κ. Ι. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, Ἀθῆναι 1964, τ. 1, σ. 70.

40. A. Hoffmann: R. Descartes, 1923. — L. Débricon: Descartes, 1909. — O. Hamelin: Le système de Descartes, 1921. — K. Fischer: Descartes Philosophie, 1912. — D. Cochin: Descartes, 1913. — E. Aster: Einführung in die Philosophie Descartes, 1921. — S. Chevalier: Descartes, 1921. — Ch. Adam: Descartes, sa vie, son oeuvre, 1947. — Κ. Ι. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 74-142. — Ν. Ι. Λοῦβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 23-34. — E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1957, τ. 1, τ. 599-644.

λειοτάτου, συνάγω έναρξέστατα ὅτι ὑπάρχει Θεός». Ἡ ψυχολογική ἢ ἀνθρωπολογική αὐτή ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, εἶναι κατ' οὐσίαν χριστιανική, θεμελιωθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Ὁμολογεῖται οὕτως, ὅτι ὑπάρχει ὑπερτέρα αἰτία, δώσασα εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ὑπαρξίν καὶ ἐμπεριέχουσα πάσας τὰς τελειότητας· ἡ αἰτία αὕτη εἶναι ὁ Θεός. Τί εἶναι ὅμως ὁ Θεός; Εἶναι ἄπειρον πνεῦμα καὶ ὡς τοιοῦτος εἶναι νόησις καὶ βούλησις· εἶναι οὐσία καθαρὰ καὶ ἀμετάβλητος· εἶναι ἡ πρώτη αἰτία τῆς κινήσεως· εἶναι δημιουργὸς τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐν αὐτῇ κινήσεως καὶ ἡρεμίας· εἶναι ἀίδιος, πάνσοφος, παντοδύναμος, πηγὴ πάσης ἀληθείας, δημιουργὸς πάντων τῶν ὄντων. Ἄν καὶ ἀδύνατον νὰ κατανοήσωμεν τὸν Θεὸν ὡς ἄπειρον ὄντα, δυνάμεθά πωὶς νὰ τὸν γνωρίσωμεν ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ ἀνέλθωμεν διὰ τῆς νοήσεως εἰς τὸν Θεὸν καὶ οὕτως εἰπεῖν νὰ ψαύσωμεν αὐτοῦ. Διὰ τῆς παραγωγικῆς ἀμφιβολίας γίνεται γνωστὴ καὶ ἡ ὑπαρξις τοῦ κόσμου. Οὕτως, ἀφοῦ ἐπορίσθη ἐν ἀρχῇ ἡ γνῶσις τοῦ ἰδίου ἐγώ, κατόπιν ἡ τοῦ Θεοῦ καὶ τέλος ἡ βεβαιότης περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου, ἤρθη ἡ γενικὴ ἀμφιβολία.

Τὸ βάθος τοῦ συστήματος τοῦ Descartes ἀποτελεῖ ἡ πίστις εἰς τὸν Θεόν, ἀφοῦ πάντα τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα διηρευνήθησαν ὑπ' αὐτοῦ ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς θρησκείας τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ. Παρεδέχετο, ὅτι ἐπίστευεν ὡς ἀπλοῦς ἄνθρωπος εἰς τὴν θρησκείαν τὴν ὁποίαν τὸν ἠξίωσεν ὁ Θεὸς νὰ ἀσπασθῇ, ἔχων τὴν πεποίθησιν ὅτι οὐδεμία φιλοσοφικὴ ἀλήθεια δύναται νὰ μὴ συμβιβάζεται μετὰ τὴν ἀλήθειαν τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως δογμάτων. Ἐθεώρει καθῆκον παντὸς χριστιανοῦ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ λογικοῦ πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἀπίστων.

Γενικῶς, ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ νεωτέρου ὀρθολογισμοῦ ἀποτελεῖ μίαν ὑπερβατικὴν θρησκευτικὴν μεταφυσικὴν περιέχουσα ἔντονον καὶ ζωηρὰν τὴν σφραγῖδα τῆς ιδεοκρατίας.

Ἐκ τῆς καθόλου καρτεσιακῆς φιλοσοφίας προῆλθον οἱ μυστικοὶ (Pascal καὶ Poiret) καὶ οἱ σκεπτικοὶ (Le Voyer, Huet, καὶ Bayle).

Βλάσιος Pascal⁴¹ (1623-1662). Ἡ θεώρησις τοῦ καθόλου φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Pascal, δεικνύει ὅτι οὗτος ὑπεράνω πάντων τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς θρησκείας, καὶ δὴ τῆς χριστιανικῆς τοιαύτης. Διὰ τοῦτο ἄλλωστε ἐκλήθη καὶ «ὁ Ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ».

41. H. Weingarten: Pascal als Apologet des Christentums, 1863.—K. B e r h a u s e n: Pascal, 1920.—J. C h e v a l i e r: Pascal, 1922.—C. W e b b: Pascal's philos. of religion, 1929.—H e r n P h a t z: Pascal, 1937.—M o r r i s B i s h o p: Pascal, 1937.—E. B a u d i n: Études historiques et critiques sur la philosophie de Pascal, 1946.—Γρ. Π α π α μ ι χ α ῆ λ: Ὁ Πασκάλ ὡς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, 1925.—Π. Χ. Δ η μ η τ ρ ο π ο ὕ λ ο υ: Πασκάλ Βλάσιος, ἐν Ὁρθοκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλοπ., τ. 10, σ. 106-113.—Κ. Ι. Λ ο γ ο θ έ τ ο υ: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 191-203.—E. B r é h i e r: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1957, τ. 1, σ. 655-664.

Δὲν ἱκανοποιεῖται μόνον ὑπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως καὶ φιλοσοφικῆς ἐκζητήσεως, ἀλλὰ ἀναζητεῖ νέον καὶ βεβαιότερον κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ὁ ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ὡς ὁ ἀσθενέστατος τῆς φύσεως, ὡς ὑπὸ τοῦ ἀνέμου εὐκίνητος κάλαμος, ἀλλὰ κάλαμος νοῶν⁴². Ἡ ἀδυναμία αὕτη τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἐπιστήμης ὀδηγοῦσιν ἀναγκαίως εἰς τὴν θρησκείαν ὡς τὴν μόνην ἐλπίδα καὶ τὸ μόνον ἀσφαλὲς καταφύγιον. Ἡ ἐπίτευξις τῆς εὐδαιμονίας καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς ἀθλιότητος συντελεῖται πλησίον τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τούτων καθίσταται ἐμφανῆς ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ὑπεράττη ἀξία τῆς θρησκείας, καὶ δὴ τῆς ἀληθοῦς τοιαύτης, τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως προελθούσης, τῆς χριστιανικῆς. Ὁρμώμενος ἀπὸ τὴν καρτεσιακὴν φιλοσοφίαν, καὶ χωρῶν πρὸς τὴν σκέψιν καὶ ἀμφιβολίαν, κατέληξεν εἰς τὴν θρησκευτικὴν μυστικὴν θεωρίαν καὶ τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἔδραν τῆς ὁποίας θεωρεῖ τὸ συναίσθημα. Κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι μόνον ἡ αὐθεντία ἔχει ὑψίστην ἀξίαν, καθ' ὅσον ἐπ' αὐτῆς θεμελιοῦνται ἡ πίστις καὶ ἡ ἠθικὴ. Οὕτω, πρὸς κατανόησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σύμπαντος πειρᾶται διερεῦνησιν τῶν περὶ τούτων προβλημάτων μέσῳ τῆς θρησκείας τοῦ χριστιανισμοῦ.

Πέτρος Bayle⁴³ (1647-1706). Ἀνήκων εἰς τὴν ὁμάδα τῶν σκεπτικῶν, πειρᾶται νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀσυμβίβαστον φιλοσοφίας καὶ θρησκείας. Πᾶσαν σπουδὴν πρὸς συνδιαλλαγὴν πίστεως καὶ γνώσεως, ἀποκαλύψεως καὶ νοῦ εἶναι ματαίαι. Ἡ θρησκεία καὶ ἡ φιλοσοφία διίστανται καὶ διαφωνοῦσι, κυρίως δὲ περὶ δύο σπουδαιότατα προβλήματα, τὸ τῆς ἐνότητος τῆς ἀρχεγόνου οὐσίας καὶ τὸ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ μὲν πρώτη δέχεται ὅτι τὸ σύμπαν διακηρύττει τὴν δόξαν, τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ. Ἡ δὲ δευτέρα, ἀποβλέπουσα εἰς τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κακὰ, ἄγεται εἰς τὴν ὑπόθεσιν δύο ἀρχῶν. Θεωρεῖ αὕτη ἀνεξήγητον καὶ ἀκατανόητον ὅτι ἐκ τοῦ κράτους ὑπεράτου ὄντος, ἀπείρως ἀγαθοῦ, ἀγίου καὶ δυνατοῦ εἰσῆχθη τὸ κακὸν εἰς τὸν κόσμον. Ὡς πρὸς τὴν δευτέραν βασικὴν διαφωνίαν, δηλ. τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας, ἡ μὲν θρησκεία (πίστις) δέχεται τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως καὶ διακηρύττει ὅτι ἐχορηγήθη αὕτη εἰς τοὺς ἀνθρώπους παρὰ τοῦ Θεοῦ, πρὸς δοκιμασίαν αὐτῶν καὶ ἵνα καταστῶσιν ἄξιοι τῆς χάριτος ποιοῦντες καλὴν χρῆσιν αὐτῆς. Τὴν ὑπαρξίν τῆς ἐλευθερίας ὁμολογεῖ ἡ συνείδησις καὶ ἡ αὐτογνωσία. Τὰ ἀντίθετα δέχεται ἡ φιλοσοφία (νοῦς), ἀμφισβητοῦσα τὴν ὑπαρξίν τῆς ἐλευθερίας ἢ τὴν σωτήριον ἀξίαν αὐτῆς. Ἐνταῦθα γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: πρὸς ποίαν ἐκ τῶν δύο πρέπει νὰ στραφῇ ἡ

42. Un roseau, mais c' est un roseau pensant.

43. J. De volve: *Essai sur P. Bayle, Religion critique et philosophie positive*, 1906. — S. El. Bernardine: *P. Bayle, 1930*. — L. Courtines: *P. Bayle's Religion with England and the English*, 1938. — Κ. Ι. Λογοθέτου: *Νεωτέρα Φιλοσοφία*, 1964, τ. 1, σ. 212-223. — Ν. Ι. Λούβαρι: *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, 1933, τ. 2, σ. 41-43. — E. Bréhier: *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, 1957, τ. 1, σ. 769-775.

προτίμησις τοῦ ἀνθρώπου; Παρὰ τὰς διίσταμένας ἀπόψεις, τὰς ὁποίας διατυπώνει ὁ Bayle, καὶ παρὰ τὸ ὅτι ἴσταται ἀμφιρόπων καὶ ταλαντευόμενος μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων, προσεκτικὴ καὶ ἐνδελεχὴς μελέτη τοῦ καθόλου ἔργου του καταφαίνεται ἀποδεχόμενος ὅτι τὰ μυστήρια τῆς θρησκείας εἶναι ἀνώτερα τοῦ νοῦ, ὅτι ἡ πίστις κέκτηται τὴν πραγματικὴν ἀξίαν. Ὑπὲρ τὸν νοῦν ἴσταται πίστις· οὕτως, ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀποδέχεται ἀδιστακτικῶς τὰ μυστήρια τοῦ Εὐαγγελίου, πιστεύων εἰς αὐτὰ ὡς τεθεμελιωμένα ἐπὶ τοῦ θείου κύρους, ἀν καὶ μὴ δυνάμενος νὰ προσαρμόσῃ ταῦτα πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς ἀρχάς. Διὰ ποῖον λόγον ἄραγε ἡ πίστις νὰ συμφωνῇ πρὸς τὸν νοῦν καὶ τὴν φιλοσοφίαν; Μήπως ὁ νοῦς συμφωνεῖ πρὸς ἑαυτόν; Τέλος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι καὶ ἡ ἠθικότης εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν θρησκείαν. Παρὰ τὸ ὅτι τὰ θρησκευτικὰ δόγματα καὶ κυρίως τὰ χριστιανικά, ἔχουσι ἔλλογα ἠθικὰ αἰτήματα καὶ εἶναι σύμφωνα πρὸς τὴν ἠθικὴν, ἐν τούτοις οὔτε μόνῃ ἡ πίστις ἄγει εἰς τὴν ἠθικότητα οὔτε ἡ ἀπιστία εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἀνηθικότητος. Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ δοξασίαι εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὴν ἠθικότητα. Οὕτω, προβάλλει ἡ ἀπαιτήσις διαχωρισμοῦ τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τῆς θρησκείας.

Νικόλαος Malebranche⁴⁴ (1638-1715). Κέντρον τῆς καθόλου φιλοσοφικῆς του θεωρήσεως εἶναι ὁ Θεός. Οὗτος εἶναι ὁ αἴτιος καὶ ὁ δημιουργὸς πάντων, ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα. "Ὅπως ἕμῶς πᾶσα ἐνέργεια παράγεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ πᾶσα ἀληθὴς γνῶσις κατάγεται ἐξ ἐκείνου. Εἰς τοῦτον ἀφορῶσι καὶ τείνουσι πάντα. Ἡ καθολικωτάτη ἔννοια αὐτοῦ εἶναι ἄφυκτος προϋπόθεσις πάσης γνῶσεως. Εἶναι ἡ αἰδῖος καὶ καθολικὴ ἀλήθεια, ὡς τοιοῦτος δ' ἐμπεριέχει πάσας τὰς μερικὰς ἀληθείας. Ἀληθὴς γνῶσις τῶν ὄντων σημαίνει ἐποπτεύειν αὐτὰ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν θείων ἰδεῶν. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ τόπος πάντων τῶν ἀτομικῶν πνευμάτων. Οὕτω, δὲν ὑπάρχει σαφὲς ὄριον μεταξὺ φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ θρησκευτικῆς σκέψεως καὶ ζωῆς. «Διότι, ἐὰν ἡ θρησκεία μᾶς διδάσκη ὅτι ὑπάρχει μόνον εἷς ἀληθινὸς Θεός, ἡ φιλοσοφία μᾶς γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει μία μόνον ἀληθὴς αἰτία»⁴⁵. Γενικῶς, ὁ καθόλου φιλοσοφικὸς καὶ θρησκευτικὸς στοχασμὸς τοῦ Malebranche διέπεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς θέσιν: τὸ λογικὸν ἢ ὁ ἐσωτερικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος φωτίζει τὰς σκέψεις τοῦ μαθηματικοῦ ἢ τοῦ φυσικοῦ ταυτίζεται μὲ τὸν Λόγον, τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ποῦ ἐνσαρκώνεται διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς ἀπονέμει τὴν θείαν χάριν. Ἡ ταυτότης

44. Mario Novaro: Die Philosophie des N. Malebranche, 1893. — H. Joly: Malebranche, 1901. — J. Martin: Malebranche, 1912. — H. Couhier: La philosophie de Malebranche et son expérience religieuse, 1926. — P. Menicke: Die Philosophie des N. Malebranche, 1927. — Κ. Ι. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 168-187. — Ν. Ι. Λούβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 35-36. — Ε. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1957, τ. 1, σ. 703-720.

45. N. Malebranche: Recherche de la vérité, βιβλ. VI, 2ον μέρος, κεφ. IV, ἐκδ. Boullier, 1, II, σ. 72.

αὐτή, παρὰ τὰ ἀκατάληπτα διὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μυστήρια, ἐκφράζεται μὲ μίαν ἀναλογίαν συμπεριφορᾶς τρόπον τινὰ μεταξὺ θρησκευτικῆς ζωῆς καὶ σκέψεως καὶ φιλοσοφικῆς ζωῆς καὶ σκέψεως. Ἐν τελικῇ ἀναλύσει, ἡ φιλοσοφία τοῦ Malebranche εἶναι κατ' οὐσίαν θρησκευτικὴ φιλοσοφία.

Βαροῦχ Spinoza⁴⁶ (1632-1677). Ἐν τῷ πανθειστικῷ συστήματι τοῦ Spinoza πολὺς ὁ λόγος περὶ θρησκείας. Καὶ τοῦτο, καθ' ὅσον ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ διάθεσις παρώρμα τοῦτον εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ζήτησιν· ἡ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἐνασχόλησις του προῆλθε μᾶλλον ἐκ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ πόθου, παρὰ ἐκ θεωρητικῆς διαθέσεως. Τὴν δὲ φιλοσοφίαν ἐθεώρει ὡς θρησκευτικὴν ἀνάγκην, ὡς πόθον πρὸς τὴν αὐτογνωσίαν καὶ τὴν ψυχικὴν γαλήνην καὶ ἡρεμίαν. Δέχεται τὴν θρησκείαν ὡς ἔργον πίστεως καὶ καρδίας, τὴν οὐσίαν δὲ ταύτης συνιστῶσιν ἡ ἀπλότης καὶ ἀγαθότης τῆς ψυχῆς καὶ οὐχὶ ἐξωτερικαὶ πράξεις. Οὕτως, ἡ θρησκεία δὲν ὑπάγεται εἰς δίκαιον καὶ ἀυθεντίαν· ἐκ τούτου δὲ ἀπορρέει καὶ τὸ ἀπεριόριστον δικαίωμα ἐκάστου νὰ κρίνῃ ἐλευθέρως περὶ τῆς θρησκείας. Ἐργον τῆς θρησκείας δὲν ἀποτελεῖ ἡ πρόθεσις εὐρέσεως καὶ διδασκαλίας τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ ἡ ἀπαίτησις ὑπακοῆς τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸν Θεόν. Μεταξὺ θρησκείας καὶ φιλοσοφίας διαπιστώνει διαφοράν, ἡ ὁποία ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ διαφόρου τρόπου ἐνεργείας τῶν ἐκπροσώπων αὐτῶν· τ.ἔ. ὁ μὲν προφήτης ἐνεργεῖ διὰ τῆς φαντασίας, τῶν συμβόλων καὶ τῶν εἰκόνων, ὁ δὲ φιλόσοφος διὰ τοῦ νοῦ. Δέχεται ὅτι οἱ προφήται ἐλάμβανον τὰς ἀποκαλύψεις τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ὁμολογεῖ ὅτι ἀγνοεῖ κατὰ ποίους φυσικοὺς νόμους συνέβαινε τοῦτο. Ὁμολογῶν τὸ ἀδύνατον τῆς κατανοήσεως τῶν δογμάτων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ ἀναγνωρίσῃ ἢ νὰ ἀμφισβητήσῃ ταῦτα. Τὸν Χριστὸν δέχεται οὐχὶ ὡς ἓνα ἐκ τῶν συνήθων προφητῶν, μὴ ὁμοιάζοντα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους· ὑπερέβαλλεν οὗτος κατὰ τὴν τελειότητα καὶ διὰ τοῦ πνεύματός του ἀπεκαλύφθη ὁ Θεός. Ὑπῆρξε δὲ ὁ Χριστὸς ἡ ὁδὸς τῆς σωτηρίας. Κυρίως, τὸ θέμα «θρησκεία» διεξῆλθεν ὁ φιλόσοφος ἐκ τῷ συγγράμματι αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον «Πραγματεῖα θεολογικῆ-πολιτικῆ» (Tractatus theologico-politicus).

3. Διαφωτισμός.

Διαφωτισμὸς εἶναι ἡ τάσις τῆς διανοήσεως, ἡ ἐπιζητοῦσα τὸν παραμερισμὸν πασῶν τῶν ἐπὶ τῆς παραδόσεως καὶ ἀυθεντίας στηριζομένων διδασκα-

46. T. h. C a m e r e r: Die Philosophie Spinozas, 1914. — J. S t e r n: Die Philosophie Spinozas, 1921. — J. K a i m: Die Philosophie Spinozas, 1921. — R a o l e R o t t a: Spinoza, 1923. — K u r t F r e y e r: Spinoza, 1927. — C a r l G e b h a r d t: Spinoza, 1932. — D u n i n. B o r k o w s k i: Spinoza, 1933-36. — H. W o l f s o n: The Philosophy of Spinoza, 1948. — K. I. Α ο γ ο θ έ τ ο υ: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 226-417.

λιῶν καὶ τὴν ἐπίλυσιν πάντων τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων τῆς διανοήσεως καὶ τῶν πρακτικῶν τοιούτων τῆς ζωῆς διὰ τῆς λογικῆς σκέψεως⁴⁷. Τὸν διαφωτισμὸν προητοίμασεν ἡ Ἀναγέννησις, ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμισις καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ προβλήματα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἡ Ἀναγέννησις χαρακτηρίζεται ὡς ἡ ἐποχὴ τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τῆς κεκυρωμένης κοσμοθεωρίας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀποτελεῖ προσπάθειαν πρὸς συγκρότησιν θεωρίας περὶ κόσμου καὶ ζωῆς τῇ βοήθειᾳ τῆς φυσικῆς γνώσεως καὶ ἀνεξαρτησίας τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ἐνταῦθα εὗρηται ἐν τελικῇ ἀναλύσει αἱ ρίζαι τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἄλλ' οὗτος δὲν διάκειται καθ' ἅπασαν τὴν γραμμὴν ἐχθρικῶς πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν. Παρὰ τὴν πλήρη ἀπόρριψιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ τινῶν ἐκπροσώπων τοῦ διαφωτισμοῦ ὑφίσταται καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς διατήρησιν τοῦ ἠθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ περιεχομένου τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείας⁴⁸. Τὸ δὲ τέλος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ, καὶ χαρακτηρίζεται ἤδη, ἀπὸ ἀναζωογόνησιν τῆς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας.

α') Ἐν τῷ ἀγγλικῷ διαφωτισμῷ.

Ἐν τῇ νεωτέρᾳ φιλοσοφίᾳ, αἱ ἀρχαὶ τοῦ διαφωτισμοῦ ἀνάγονται εἰς τὴν θρησκευτικὴν μεταρρύθμισιν καὶ εἰς τὸν φιλοσοφικὸν ἐμπειρισμὸν τὸν διδαχθέντα ὑπὸ τῶν Ἀγγλῶν φιλοσόφων John Locke καὶ David Hume⁴⁹. Ἡ ἐμπειρικὴ θεωρία προήγαγε μὲν τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ψυχολογίαν, ἀλλὰ ἐπεζήτησε νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν θρησκείαν. Εἰς τὰ πλαίσια δὲ τοῦ ἀγγλικῷ διαφωτισμοῦ ἀνεπτύχθη ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἡ φυσικὴ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία τῆς φύσεως, ἡ συνειρμικὴ ψυχολογία καὶ ἡ Σκωτικὴ σχολή. Ἀνεδείχθησαν δὲ ὡς σημαντικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀγγλικῷ διαφωτισμοῦ οἱ: Locke, Shaftesbury, Butler, Toland, Collins, Woolston, Tindal, Chubb, Bolingbroke, Morgan, Boyle, Newton, Berkeley καὶ Hume.

Ἰωάννης Locke⁵⁰ (1632-1704). Εἰς τὸ ἔργον του «Δοκίμιον περὶ τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως» ἀνέπτυξε τὸ φιλοσοφικὸν του σύστημα. Ἐξετάζει συστηματικῶς τὸ καθόλου γνωσιολογικὸν πρόβλημα καὶ ἀποδεικνύων τὴν φύσιν

47. Κ. Δ. Γεωργούλη: Διαφωτισμός, ἐν Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ., τ. 4, σ. 1188. — E. Cassirer: Die Philosophie des Aufklärung 1932.

48. Ν. Ι. Λούβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, Ἀθήναι 1933, τ. 2, σ. 76-77.

49. Κ. Δ. Γεωργούλη: Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 1188.

50. G. Ferrari: Locke, 1904. — C. Bastide: J. Locke, 1907. — H. Ollion: La philosophie générale de J. Locke, 1908. — S. Alexander: Locke, 1908. — J. Didier: J. Lockes, 1911. — A. Carling: Filosofia, di G. Locke, 1922. — R. J. Aaron: J. Locke, 1937. — A. Klemmt: Locke, 1957.

καὶ τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως στηρίζει τὴν θρησκευτικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος. Κατὰ τὸν Locke πᾶσαι αἱ γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν ὡς πηγὴν τὴν ἐμπειρίαν, εἴτε ἐξωτερικὴν εἴτε ἐσωτερικὴν. Τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ κόσμου θεωρεῖ ἀναμφισβήτητον, καὶ τὸν μὲν πρῶτον γνωρίζομεν κατ' αἴσθησιν, τὸν δεύτερον ἀμέσως ἐποπτικῶς, τὸν δὲ Θεὸν ἀποδεικτικῶς. Ἦθελε νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὑπαρξίν τῆς νοήσεως καὶ τῆς φύσεώς της μὲ τὴν αἰσθησιοκρατίαν καὶ κατόπιν νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ⁵¹. Αἱ καθόλου θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ ἀντικατοπτρίζου τὸν φιλελευθερισμὸν τῆς ἐποχῆς του. Διατηρῶν τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ συναρμόζων αὐτὴν πρὸς τὸν λόγον, καθίσταται ἰδρυτὴς τοῦ θρησκευτικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Κατ' αὐτόν, ἡ θεία ἀποκάλυψις ἐξήγγειλε μόνον νόμους συμφωνοῦντας πρὸς τὸν νοῦν τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοθέντα εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἐπιδιώκεται λοιπὸν συναρμογὴ καὶ συμφωνία τῶν θρησκευτικῶν δογμάτων πρὸς τὴν κατὰ νοῦν γνώσιν. Ἡ συνδιαλλαγὴ αὕτη ἠνυπόθητη ἔτι περαιτέρω ὑπὸ τῶν ἐν Ἀγγλίᾳ ὀπαδῶν τῆς φυσικῆς θρησκείας⁵².

Πρῶτῃ φιλοσοφικῇ τάσιν ἐν τῷ ἀγγλικῷ διαφωτισμῷ ἀνεφάνη ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία καθ' ἣν ἐγένετο ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς τῆς ἐμπειρικῆς θεωρίας καὶ ἐπὶ τὴν ἠθικὴν, τ. ἔ. συγκρότησις τῆς καθόλου ἠθικῆς ἐκ μόνον τῶν ἀρχῶν τῆς ἐμπειρίας. Ἐπακόλουθον τούτου ὑπῆρξεν ἡ ἀνακήρυξις τῆς αὐτονομίας τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας της ἐκ τῆς θρησκείας. Ἐπὶ τῷ προκειμένῳ ἐκπροσωπεῖται ἡ τάσις αὕτη ὑπὸ τῶν Klarke, Shaftesbury, Butler, κ. ἄ.

Σαμουήλ Klarke⁵³ (1675-1729). Ὑπερασπιστὴς τῆς περὶ Θεοῦ χριστιανικῆς διδασκαλίας, τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀθανασίαν καὶ ἀυλότητα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, διεχώριζε τὴν ἠθικὴν ἀπὸ τῆς θρησκείας, καθ' ὅσον ἐδέχετο ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι δεδομένος μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθείσης φύσεως τῶν πραγμάτων, ἀνεξαρτήτως καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ Θεοῦ. Γενικῶς δὲ ἡ θεώρησις τῶν περὶ τὴν θρησκείαν προβλημάτων ἐγένετο ἀπὸ θέσεως χριστιανοῦ κληρικοῦ.

Ἀντώνιος Ashley Cooper Shaftesbury⁵⁴ (1671-1713). Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία του δὲν στηρίζεται ἐπὶ φυσικῶν προϋποθέσεων οὐδ' ἐπὶ θρησκευτικῆς ἀποκαλύψεως. Ἄν καὶ τιμᾷ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἀπαιτῇ τὴν ἐλευθερίαν τῆς διανοήσεως καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἀνοχὴν, εἶναι ὑπέρμαχος τῆς φυσικῆς θρησκείας. Τὴν δὲ ἠθικὴν δέχεται αὐτόνομον καὶ ἀνεξάρτητον τῆς θρη-

51. E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1957, τ. 1, σ. 757.

52. K. I. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 494.

53. R. Zimmermann: Clarces Leben und Lehre, 1870. — K. I. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 500-503.

54. G. Georg: Die Philosophie Shaftesbury, 1876. — Kern Irmgard: Shaftesbury Bild von Menschen, 1943.

σκείας, καθ' όσον, κατ' αυτόν, αί έννοιαι του δικαιου και του άδικου είναι ανεξάρτητοι από τής έννοιας του Θεού.

Ίωσήφ Butler⁵⁵ (1692-1752). 'Επίσκοπος έν άρχή του Bristol και ύστερον τής Durham άνέπτυξε τās ήθικās αυτού θεωρίας εις τούς δέκα πέντε θρησκευτικούς λόγους του περι τής ανθρωπίνης φύσεως. Τά δε περι την θρησκείαν προβλήματα έρευνᾶ εις τὰ έργα του «Η αναλογία τής θρησκείας, φυσικῆς και έξ αποκαλύψεως, πρὸς τήν σύστασιν και πορείαν τής φύσεως». 'Ο Butler κρίνων κατὰ τρόπον άπαισιόδοξον, ανακουφίζεται μόνον με τήν πίστιν εις τόν Θεόν και τήν μέλλουσαν ζωήν. Δέχεται τόν Θεόν ως τὸ ύπέρτατον όν, τήν ήθικήν άγουσαν εις τήν θρησκείαν, τήν δε τελευταίαν ταύτην ως τὸ κέντρον πέριξ του όποίου κινούνται πᾶσαι αί ἐπι μέρους εκφάνσεις τής ζωής του ανθρώπου.

Δευτέρα φιλοσοφική τάσις έν τῷ άγγλικῷ διαφωτισμῷ είναι ή φυσική θρησκεία ή άλλως καλουμένη έλευθεροφροσύνη. 'Ενταύθα ή περι την θρησκείαν φιλοσοφία έπεδίωξεν άπαλλαγήν από τῶν εκκλησιαστικῶν δογμάτων και τής ιστορικῆς πίστεως και στήριξιν μόνον ἐπι τής φυσικῆς γνώσεως. 'Αποποιεῖται τήν ύπερφυσικήν αποκάλυψιν και δέχεται μόνον τὸ φυσικόν φῶς του νοῦ, τ.έ. τόν λόγον, θεωροῦσα τουτον ως πηγὴν και στάθμην τής μιᾶς αληθοῦς θρησκείας. Κατὰ τήν τάσιν ταύτην, ή φυσική θρησκεία είναι παντου και πάντοτε ή αὐτή, είναι καθολική και αναγκαία, είναι άρχέγονος, και κατὰ συνέπειαν, ή παλαιότητα θρησκεία, και τελεία, και κατὰ συνέπειαν, ανεπίδεκτος βελτιώσεως. Εις δύο εποχᾶς ή αληθής θρησκεία έπεκράτησεν ως άκραιφνῆς και καθαρά, τ.έ. ως θρησκεία του πρώτου ανθρώπου και ως θρησκεία του Χριστου. Εις έτέρας δε δύο εποχᾶς ή αληθής αὐτή φυσική θρησκεία παρεφθάρη· πρὸ Χριστου μὲν δια τής ειδωλολατρίας, μετὰ Χριστόν δε δια τής ροπῆς εις τὰ θαύματα και τής τυφλῆς πίστεως εις αὐθεντίας⁵⁶. 'Εκπροσωπεῖται δε υπό τῶν: Toland, Collins, Woolston, Tindel, Chubb, Bolingbroke, Morgan, κ.ά.

Ίωάννης Toland⁵⁷ (1670-1722). 'Ενταύθα εύρίσκομεν πάντα τὰ θέματα δια τῶν όποίων τροφοδοτεῖται ή αντιχριστιανική πολεμική του ΙΗ' αιώνος, ως ή διατριβή εναντίον τῶν ιερέων, ή άθανασία τής ψυχῆς κ.ά. 'Εν τῷ ανωνύμως εκδοθέντι έργῳ του «Πανθεικῶ», ένθα υποτυποῦται ή θρησκεία του μέλλοντος, διαγράφονται αί άρχαί τής πανθεας. Τὸ σύμπαν παρίσταται ως έν, άπειρον και άτιδιον, ό δε Θεός ως ή δύναμις του σύμπαντος, ή ψυχὴ του κόσμου, ό φυσικός νόμος. Προκειμένου περι του Χριστιανισμου, πειράται νὰ δείξη ότι

55. W. Collins: Butler, 1889. — W. J. Morton: Bishop Butler, 1940. — K. I. Λογοθέτου, Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 520-523.

56. K. I. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 534-535.

57. Anna Seeber: J. Toland als politischer Schriftsteller, 1933. — M. Mufi: Leibnizens Kritik der Religionsphilosophie von Toland, 1941. — K. I. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 536-540.

ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ δὲν ὑπάρχει τι οὔτε παρὰ τὸν νοῦν οὔτε ὑπὲρ τὸν νοῦν· οὕτως, ἡ διδασκαλία τῆς θρησκείας ταύτης δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μυστήριον. Τὸ θαῦμα θεωρεῖται ὡς ὑπέρβασις τῶν φυσικῶν νόμων. Διὰ τῆς φιλοσοφίας οἱ φιλόσοφοι κατέστησαν τὸν Χριστιανισμόν σὺν τῷ χρόνῳ μυστηριωδέστερον καὶ ἡ ἀρχικὴ ἀπλότης καὶ καθαρότης αὐτοῦ δὲν ἀποκατεστάθη καὶ μετὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς μεταρρυθμίσεως.

Ἄντωνιος Collins⁵⁸ (1676-1729). Ἐκκινῶν ἐκ τῆς γνωστῆς ἐντολῆς τοῦ Χριστοῦ «ἐρευνᾶτε τὰς γραφὰς» (Ἰωάν. 5, 39) ἐπιχειρεῖ εἰς τὴν «Πραγματεῖαν περὶ τῆς ἐλευθεροφροσύνης» νὰ παρουσιάσῃ τὰ δίκαια τῆς ἐλευθέρας διανοήσεως καὶ νὰ ἀποδείξῃ τὸ δικαίωμα παντός, ὅπως ἐρευνᾷ ἐλευθέρως τὴν Ἁγίαν Γραφήν. Εἰς δὲ τὴν πραγματεῖαν του «Περὶ τῶν αἰτίων καὶ ἀποδείξεων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας», ἐκδοθεῖσαν ἀνωνύμως, προσπαθεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν θείαν καταγωγὴν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ νὰ ἐντάξῃ αὐτὴν εἰς τὰς φυσικὰς θρησκείας.

Ματθαῖος Tindal⁵⁹ (1656-1733). Τὴν θρησκείαν ὀρίζει ὡς τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν καθηκόντων πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους, περιεχόμενον δὲ ἔχουσα πᾶν τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν τιμὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἀγαθὸν τῶν ἀνθρώπων. Θρησκεία καὶ ἠθικὴ συμπίπτουσι κατὰ τὸ περιεχόμενον ἀλλὰ διαφέρουσι κατὰ τὴν σχέσιν. Οὕτω, μόνη ἀληθὴς θρησκεία εἶναι ἡ φυσικὴ τοιαύτη, καθ' ὅσον στηρίζεται ἐπὶ τῆς φυσικῆς σχέσεως τῶν ὄντων. Ἡ φυσικὴ αὕτη θρησκεία τυγχάνει ἀρχέγονος, ἀναλλοίωτος καὶ τελεία. Πᾶσα δὲ θετὴ θρησκεία διὰ νὰ εἶναι ἀληθὴς δέον ὅπως συμπίπτῃ μετὰ τῆς φυσικῆς. Τὸ τοιοῦτον συμβαίνει μὲ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, καθ' ὅσον ὁ ἀληθὴς Χριστιανισμὸς ἀποτελεῖ τὸ εἰς πάντας προτασσόμενον ἀρχῆθεν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ εἰς τὸν κόσμον δὲ ἐμφάνισις τοῦ Χριστοῦ εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς φυσικῆς θρησκείας ἐκ τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῆς εἰς τὴν πρώτην καθαρότητα. Δεχόμενος οὕτω τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι δεῖσταί, διδάσκει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ νοῦ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, εἰς ἣν ἄλλως τε δὲν ἀποδίδει ἀπόλυτον κῦρος.

Καὶ οἱ Θωμᾶς Chubb (1679-1747), Ἰωάν. Ἐρρίκος Bolingbroke (1678-1751), Θωμᾶς Morgan (ἀποθανὼν τῷ 1743) ὑπερμαχοῦντες τῶν αὐτῶν θεωριῶν ἢ παρασυρθέντες εἰς τὰ ἄκρα κατέστησαν τὴν φυσικὴν θρησκείαν ἢ ἐλευθεροφροσύνην ἐπικίνδυνον τάσιν.

Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς φύσεως ἐπετεύχθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Ἀγγλων

58. U. T h o r s c h m i d: Krit. Lebensgeschichte Ant. Collins, des ersten Freidenkers in England, 1755. — Κ. Ι. Λ ο γ ο θ έ τ ο υ: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 540-542.

59. M. T i n d a l: Christianity as old as the creation, or the Gospel; a republication of the religion of nature, 1730. — Κ. Ι. Λ ο γ ο θ έ τ ο υ: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 544-546.

φιλοσόφων ὁ ἐπιδιωκόμενος συμβιβασμὸς τῆς μηχανικῆς θεωρίας τῆς φύσεως μετὰ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων· εἰς τοῦτο συνέβαλεν οὐ μικρὸν καὶ ὁ Boyle. Συνεπληρώθη δὲ ὁ σκοπὸς οὗτος ὑπὸ τοῦ Newton.

Ροβέρτος Boyle⁶⁰ (1627-1691). Ἐν καὶ κυρίως προβάλλεται εἰς τὸ θετικὸν πεδίου, ἐν τούτοις συντόμως ἠσχολεῖτο καὶ περὶ τὴν ἔρευναν τῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων, ἐπιχειρήσας διαλλαγὴν τῆς ἐπιστήμης πρὸς τὴν πίστιν. Ἐγκρίνει τὴν τελολογίαν παρατηρῶν ὅτι τὸ σύμπαν μαρτυρεῖ σκοπιμότητες καὶ νοοῦντα δημιουργόν. Ὁ νοῦν οὗτος δημιουργὸς εἶναι ὁ Θεός, δυνάμενος ἐπέμβασιν εἰς τὴν πορείαν τῆς φύσεως. Ἀποκρούει τὴν ἀθεΐαν καὶ τὰ πορίσματα τοῦ ὕλισμοῦ πειρώμενος νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ νέα ἐπιστήμη συνάπτεται πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως καὶ συμφωνεῖ ἄρα πρὸς τὴν ἔλλογον θρησκείαν.

Ἰσαὰκ Newton⁶¹ (1642-1727). Ἐμφορούμενος ὑπὸ βαθείας θρησκευτικῆς διαθέσεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ τὰ περὶ τὴν θρησκείαν. Ἐκκινῶν ἐκ τῆς σκοπιμότητος καὶ ἀρμονικῆς τοῦ κόσμου διατάξεως, ἐφέρετο πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ ὡς ὑπερφυσικοῦ καὶ ὑπερτάτου ὄντος, ὡς τὴν πάνσοφον καὶ παντοδύναμον ἀρχήν. Οὕτω, διατυποῦται ἑτέρα ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἡ καλουμένη φυσικο-θεολογικὴ ἢ νευτώνειος. Ὁ Θεὸς πρέπει νὰ νοῆται ὡς Κύριος πάντων τῶν ὄντων, αὐτοσυνείδητος, πάνσοφος καὶ παντοδύναμος δημιουργὸς καὶ κυβερνήτης τοῦ κόσμου, δυνάμενος νὰ ἐπεμβαίῃ εἰς τὴν ρύθμισιν αὐτοῦ. Διὰ τῆς τοιαύτης φιλοσοφικῆς θεωρήσεως τῶν περὶ τὴν θρησκείαν ἐπόριζεν ἰσχυρὰν ἐνίσχυσιν εἰς τοὺς δεῖστας, οἱ ὅποιοι ἐθεράπευον μὲν τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἐπεζήτησαν δὲ νὰ γίνουσι κάτοχοι τῶν συγχρόνων ἐπιστημονικῶν ἐπιτευγμάτων. Οὕτως, ἡ θρησκεία τοῦ λόγου ἐγένετο θρησκεία τοῦ συναισθήματος.

Γεώργιος Berkeley⁶² (1685-1753). Ἀπὸ θέσεως χριστιανοῦ κληρικοῦ (ἐπίσκοπος ἀγγλικανικοῦ δόγματος) ᾠκοδόμησε τὸ φιλοσοφικὸν αὐτοῦ σύστημα. Ὁ ἰδεαλισμὸς του ἔχει ἀρχὴν θεολογικὴν καὶ μεταφυσικὴν· κατεπολέ-

60. G. Mosesson: R. Boyle als philosoph. 1902. — J. Meyer: R. Boyle Naturphilosophie, 1907. — F. Masson: R. Boyle, 1914. — R. Hooykaas: R. Boyle, 1942. — K. I. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 555-558.

61. Bloch Léon: La philosophie de Newton, 1908. — H. Steinmann: Über den Einfluss Newton auf die Erkenntnistheorie seiner Zeit, Bon, 1913. — Wawilow: Isaac Newton, 1951. — K. I. Λογοθέτου: Ἡ φιλοσοφία τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ θεμελίωσις τῆς νεωτέρας φυσικῆς, 1955, σ. 621-646. — Τοῦ αὐτοῦ: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 558-566.

62. J. Didier: Berkeley, 1911. — R. Metz: Berkeley, 1926. — M. M. Rossi: Bishop Berkeley, his Life, Writings and Philosophy, 1931. — G. Hicks: G. Berkeley, 1933. — E. R. Kassirer: Berkeley system, 1914. — K. I. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 2, σ. 575-615. — N. I. Λούβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 87-92.

μησε δὲ μετὰ δριμύτητος τὸν ὕλισμὸν ὡς φιλοσοφικὴν βᾶσιν τοῦ ἀθεϊσμοῦ. Ἡ καθόλου φιλοσοφία ἐρευνᾶται μὲ κέντρον τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὡς ὁ δημιουργὸς τῆς φύσεως, ὁ κινῶν τὰ πάντα, ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου τῶν παραστάσεων (ιδεῶν) καὶ τῶν πεπερασμένων πνευμάτων. Ὡς καθαρὸν πνεῦμα ὁ Θεὸς παράγει τὰς ιδέας διὰ τῆς καθαρᾶς νοήσεως καὶ οὐχὶ διὰ τινος αἰσθήσεως ἢ φαντασίας. Διὰ τοῦ Θεοῦ ὑφίστανται τὰ πάντα· ἐν τῷ Θεῷ «ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν». Ἀπορρίπτων τὸν ὕλικὸν κόσμον αἰσθάνεται ἑαυτὸν πλησιέστερον εἰς τὸν Θεόν. Τοῦτο ὅμως ἀπετέλεσε τὴν σοβαρὰν πλάνην τοῦ φιλοσόφου, καθ' ἕσπον ἢ ἄρνησις τῆς πραγματικότητος τῆς ὕλης καθιστᾷ δυσχερὲς τὸ νὰ διασωθοῦν ἕτεροι θεμελιώδεις ἔννοιαι τῇ χριστιανικῇ φιλοσοφικῇ παραδόσεως, ὡς ἡ τῆς δημιουργίας καὶ ἡ τῆς ἐλευθερίας. Διδάσκει ὅτι ἡ ὑφίστη τελείωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἔγκειται εἰς τὴν ἀναγνώρισιν καὶ ἐνάσκησιν τῶν «σωτηρίων ἀληθειῶν τοῦ Εὐαγγελίου».

Δαυτὸς Hume⁶³ (1711-1776). Ἰδρυτῆς τοῦ ἐμπειριοκρατικοῦ θετικισμοῦ, ἐπιλαμβάνεται τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος μετὰ κριτικῆς διαθέσεως. Χωρίζει τὴν θρησκείαν ἀπὸ τῆς γνώσεως, διδάσκων ὅτι ἡ θρησκεία δὲν κατάγεται ἐκ τοῦ λόγου, ὀφείλει δὲ τὴν γένεσιν αὐτῆς εἰς τὸ συναίσθημα, τὸν φόβον, τὴν ἐλπίδα, τὴν ἀβεβαιότητα καὶ τὴν ἀγωνίαν τὴν ὅποιαν ἐμβάλλει εἰς ἡμᾶς τὸ ἀνεξήγητον. Πρωταρχικὴν μορφήν τῆς θρησκείας θεωρεῖ τὸν πολυθεϊσμὸν ἐκ τοῦ ὁποῦ βραβμιαίως ἀνεπτύχθη ὁ μονοθεϊσμὸς. Ἀπορρίπτει τὴν κοσμολογικὴν, τὴν τελολογικὴν, ὡς καὶ τὴν ἠθικὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, μὴ ἐπιχειρήσας ἄρνησιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, οὐδὲ ἀμφισβήτησιν τῶν δογμάτων. Ὑποστηρίζει ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι ζήτημα πίστεως. Ὁμολογεῖ τὴν ἠθικὴν ἐπίδρασιν τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ταυτίζων τὴν γνησίαν θρησκείαν μετὰ τῆς γνησίας ἠθικότητος. Αἱ περὶ ἀρχῆς καὶ ἐξελίξεως τῆς θρησκείας ἔρευναι αὐτοῦ, παρὰ τὸ ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένον αὐτῶν καὶ τὸ ὅτι δὲν εἰσῆλθεν, ἕσπον ἔδει, εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας, ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μετ' αὐτὸν φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ κατέστησαν αὐτὸν ὡς ἓνα ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τῆς νεωτέρας θρησκευτιολογίας.

β') Ἐν τῷ γαλλικῷ διαφωτισμῷ.

Εἰς τὴν Γαλλίαν ὁ διαφωτισμὸς ἔλαβε τὴν ἀρχὴν του ἐκ τῆς Ἀγγλίας. Ἄλλ' ἐνῶ ἐν Ἀγγλίᾳ ἄγονται διὰ τοῦ Locke μᾶλλον εἰς τὸν κριτικὸν ἔλεγχον τῶν θεωρητικῶν προϋποθέσεων τῶν ἐπιστημῶν καὶ συνῆγον ἐκ τῆς φιλοσοφίας

63. J. Didier: Hume, 1912. — C. h. H e n d e l: Studies in the Philosophy of D. Hume, 1925. — R. M e t z: D. Hume, Leben und Philosophie, 1929. — N. K. S m i t h: The philosophy of D. Hume, 1941. — Ν. Ι. Λ ο ὕ β α ρ ι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 92-99. — Κ. Ι. Λ ο γ ο θ ἔ τ ο υ: Νεωτέρᾳ Φιλοσοφία, 1964, τ. 2, σ. 618-676. — Ε. Β r é h i e r: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 71-85.

πορίσματα μὴ ἀντιβαίνοντα πρὸς τὴν θρησκευτικὴν εὐλάβειαν καὶ τὴν κοινωνικὴν εὐπρέπειαν⁶⁴, ἐν Γαλλίᾳ ἐνδιαφέρονται κυρίως περὶ τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται τὸ κράτος, ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκεία· ἐπὶ τούτων ζητοῦσι διαφώτισιν, ἐπιδιώκοντες ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ πάσης αὐθεντίας καὶ ἐπιχειροῦντες θεμελιώσιν πάσης δοξασίας καὶ παντὸς θεσμοῦ ἐπὶ τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἐμπειρίας⁶⁵. Ἐξεπροσωπήθη ἀπὸ τὸν Voltaire καὶ ἔφθασε μὲ τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστὰς Lammetrie καὶ Holbach εἰς τὸν ἀθεϊσμόν καὶ τὸν ὕλισμόν⁶⁶.

Κάρολος Montesquieu⁶⁷ (1689-1755). Τὰς θρησκείας διερευνᾷ καὶ δοκιμάζει κρίνων κατὰ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας. Τοῦτο ἰσχύει διὰ πάσας τὰς θρησκείας, ἀν καὶ ἀναγνωρίζῃ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ὡς ἐξ ἀποκαλύψεως καὶ κατὰ συνέπειαν ἀνωτέραν. Δέχεται ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐνῶ ἐπιδιώκει τὴν εὐδαιμονίαν ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ, ὅμως προσφέρει τὴν εὐτυχίαν καὶ ἐν τῇ παρούσῃ.

Φραγκῖσκος Voltaire⁶⁸ (1694-1778). Ἡ καθολικὴ θεώρησις τοῦ κόσμου μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξίν ὑπεράτατου ὄντος, αἰτίου καὶ δημιουργοῦ αὐτοῦ. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ συνειδήσις ἀπαιτεῖ τὴν παραδοχὴν δικαίου καὶ ἀνταποδότου κριτοῦ. Τὸ ὑπέρτατον τοῦτο ὄν, ὁ δίκαιος καὶ ἀνταποδότης κριτής, εἶναι ὁ Θεός. Τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ γινώσκει κατὰ τρόπον φυσικὸν καὶ αὐτόματον ὁ νοῦς. Τὰ εἰς τὸν Θεὸν ὅμως ἀποδιδόμενα γνωρίσματα εἶναι ἀστήρικτα· ἐφ' ὅσον οὔτε περὶ τῆς οὐσίας οὔτε περὶ τῶν κατηγορημάτων τοῦ Θεοῦ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσῃ. Τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐξάγει ἀπὸ τὰς τελολογικὰς αἰτίας. Περιφνημος κατέστη ἡ ρῆσις του «ἐὰν δὲν ὑπῆρχε Θεός, ἔπρεπε νὰ τὸν ἐπινοήσωμεν· ἀλλὰ σύμπασα ἡ φύσις μεγαλοφώνως βοᾷ ὅτι ὑπάρχει»⁶⁹. Μὲ τὴν σταθερὰν πεποίθησιν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ τῆς ἀναγκαίας ἀποδοχῆς αὐτοῦ, καταπολεμεῖ τὴν ἀθεϊαν καὶ στηλιτεύει

64. Κ. Ι. Λογοθέτου: *Νεωτέρα Φιλοσοφία*, 1964, τ. 2, σ. 704.

65. Ν. Ι. Λοῦβαρι: *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, 1933, τ. 2, σ. 100.

66. Κ. Δ. Γεωργούλη: *Διαφωτισμός, ἐν Θρησκ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλ.*, τ. 4, σ. 1188.

67. V. Klemperer: *Montesquieu 2 τ.*, 1911-14. — J. Dedicu: *Montesquieu*, 1913. — B. Grothuyse: *Montesquieu et l'art de rendre les hommes libres*, 1946. — Κ. Ι. Λογοθέτου: *Νεωτέρα Φιλοσοφία*, 1964, τ. 2, σ. 706-714.

68. O. A. Ellissen: *Voltaire als Philosoph*. 1904. — G. Lanson: *Voltaire*, 1906. — G. Pellissier: *Voltaire philosophe*. 1908. — V. Ricca: *Voltaire filosofo*, 1909. — G. Brandes: *Voltaire*, 1923. — N. Torrey: *Voltaire and the English deists*, 1930. — A. Maurois: *Voltaire*, 1935. — R. Naves: *Voltaire et l'Encyclopédie*, 1939. — W. Cirrus: *Voltaire*, 1947. — Κ. Ι. Λογοθέτου: *Νεωτέρα Φιλοσοφία*, 1964, τ. 2, σ. 717-731. — E. Bréhier: *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, 1958, τ. 2, σ. 110-117.

69. Si Dieu n' existait pas, il faudrait l' inventer; mais toute la nature crie qu' il existe.

τὴν μισαλλοδοξίαν, τὴν ὁποίαν πιστεῦει ὅτι εὐρίσκει εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην καὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν· ἐπεκτείνει δὲ ταύτην εἰς τὴν χριστιανικὴν καὶ πᾶσαν θετὴν θρησκείαν. Ἐναντὶ τούτων ἀσπάζεται τὴν δεϊστικὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ καὶ προτιμᾷ τὴν λογικὴν ἢ φυσικὴν θρησκείαν. Ἡναγκάσθη ὁμοίως νὰ εἴπῃ ὅτι «ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἀναμφιβόλως θεία, ἀφοῦ δεκαεπτὰ αἰῶνες πανουργιῶν καὶ ἀνοησιῶν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τὴν καταστρέψουν»⁷⁰.

Στέφανος Bonnot de Condillac⁷¹ (1715-1780). Ἄν καὶ αἰσθησιοκράτης, τὰ πάντα ἐξαρτᾷ ἐκ τοῦ Θεοῦ, δεχόμενος τοῦτον ὡς νομοθέτην καὶ ἀνταποδότην, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν σοφίαν ὀφείλομεν τὰ ἀγαθὰ, τὴν ἠθικότητα καὶ τὴν ἐπιστήμην. Δὲν γινώσκουμεν τὰ τοῦ Θεοῦ λόγῳ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος· οἱ μακάριοι μετὰ θάνατον θὰ τὸν γνωρίσουν. Δέχεται ἄυλον ψυχὴν καὶ ἐλευθέραν βούλησιν.

Κλαύδιος Ἀδριανὸς Helvetius⁷² (1715-1771). Ἡ θρησκεία θεμελιουμένη ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ συμφέροντος συμπύπτει μετὰ τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἀληθὴς θρησκεία εἶναι δεϊστικὴ, ἄμοιρος δογμάτων, φιλελευθέρα, φιλάνθρωπος καὶ καθολικὴ, στηριζομένη ἐπὶ αἰωνίων ἀρχῶν, ἀναλλοιώτων καὶ ἐπιδεικτικῶν αὐστηροτάτων ἀποδείξεων. Πρὸς αὐτὴν τὴν μορφήν τῆς θρησκείας προσεγγίζει ἡ ἔθνικὴ τοιαύτη. Αἱ αἰσθησιοκρατικαὶ πεποιθήσεις τοῦ φιλοσόφου διαφαίνονται ἄριστα εἰς τὴν περὶ τὴν θρησκείαν θεώρησίν του.

Αἱ δύο φιλοσοφικαὶ τάσεις ἐν τῷ γαλλικῷ διαφωτισμῷ, ἡ αἰσθησιοκρατία καὶ ἐν μέρει ἡ φυσιοκρατία ἤγαγον εἰς τὸν ὕλισμόν, πρεσβεύοντα ὅτι ἡ ὕλη ἀποτελεῖ τὴν μόνην ἐν τῷ κόσμῳ πραγματικῶς ὑπάρχουσαν οὐσίαν, θεμελιώδη καὶ ἀρχέγονον. Ἀρνεῖται οὗτος τὴν ὑπαρξίν πάσης ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ἀρχῆς καὶ κατὰ συνέπειαν ἀντιτίθεται πρὸς τὸν ἰδεαλισμόν καὶ τὴν πνευματοκρατίαν. Τὰ προβλήματα μεταφυσικῆς καὶ θρησκείας ὄχι μόνον δὲν εὔρον ἔστω καὶ τὴν στοιχειώδη διερεύνησιν, ἀλλὰ ὑπέστησαν καὶ δριμεῖαν πολεμικὴν. Ἡ θρησκεία ἀπερρίφθη καὶ ἐχαρακτηρίσθη ὡς μῦθος (une fable). Κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τοῦ ὕλισμοῦ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ εἶναι οἱ: Ἰουλιανὸς Lamettrie (1709-1751), Διονύσιος Diderot (1713-1784) καὶ Παῦλος Ἑρρῖκος Dietrich von Holbach (1723-1789). Ἀναφέρομεν ἐνδει-

70. Elle est sans doute divine, puisque dix-sept siècles de friponneries et d'imbécillités n'ont pu la détruite (Essai sur les moeurs, τ. 2, σ. 9).

71. W. S a l t y k o w : Die Philosophie Condillacs, 1901. — J. D i d i e r : Condillac, 1911. — L e n o i r R a y m o n d : Condillac, 1924. — P. M e y e r, Etien B. de Condillac, 1944. — Κ. Ι. Λ ο γ ο θ έ τ ο υ : Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 2: σ. 732-746.

72. W. A r n d : Das ethische System des Helvetius, 1904. — H. L. L o h m a n n : Die ethischen Prinzipien des Helvetius, 1906. — A. K e i m : Helvetius, sa vie et son oeuvre, 1907. — Κ. Ι. Λ ο γ ο θ έ τ ο υ : Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 2: σ. 746-761.

κτικῶς τὰς περὶ θρησκείας ἀπόψεις τούτων. Οὕτω, κατὰ τὸν Lamettrie, μὴ ὑπάρχοντος Θεοῦ, οὐδένα λόγον ἔχει ἡ θρησκεία· δὲν εἶναι ἀναγκαία, εἶναι περιττὴ καὶ μάλιστα ἐπιβλαβής. Ὁ Diderot, μὴ ἀσπασθεὶς τὸν ἄκρον ὕλισμόν, ἐδέχετο μίαν μορφήν φυσικῆς, ἀλλὰ ἄνευ Θεοῦ, θρησκείας. Τέλος ὁ Holbach διατείνεται ὅτι ἡ εἰς Θεὸν πίστις εἶναι πλάνη, καὶ ὡς τοιαύτη μὴ ὠφέλιμος· τὴν θρησκείαν καταπολεμεῖ ὡς ὑποτάσσουσιν τὸ λογικὸν καὶ καθισταμένην ἐμπόδιον εἰς τὴν διανόησιν. Ἀντὶ τῆς θρησκείας ἐπιτάσσει τὴν ἔλλογον τῆς φύσεως σπουδῆν.

Ἰωάννης - Ἰάκωβος Rousseau⁷³ (1712-1778). Ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ προαναφερθέντος ὕλισμοῦ· διὰ δὲ τὴν γαλλικὴν διαφώτισιν ἀποτελεῖ τὸ μέγιστον αὐτῆς πνεῦμα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὸν δριμύτατον ἐλεγκτήν. Ὡς κῆρυξ τῆς φύσεως καὶ τοῦ συναισθήματος ἤγαγεν εἰς ἄγνωστα βάθη τῆς ἐσωτερικότητος καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐξεπορεύθη νέα ἰσχυρὰ κίνησις, διαρρηγνύουσα τὰ περιορισμένα ὄρια τοῦ λογικοῦ τῆς Διαφωτίσεως. Περὶ τὴν θρησκείαν ἠσχολήθη κυρίως ἐν τῇ «Ὁμολογία πίστεως τοῦ Σαβοϊανοῦ ἐξάρχου», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος τοῦ τετάρτου βιβλίου τοῦ «Αἰμιλίου»⁷⁴. Τὴν καταγωγὴν τῆς θρησκείας ἀνάγει ἐν τῷ συναισθήματι· προέρχεται δὲ ἐκ τῆς πρὸς αὐτοσυντηρησίαν καὶ ἀνάπτυξιν ὁρμῆς. Εἶναι ἐνδόμυχος, ὑποκειμενικὴ ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ δὲν γεννᾶται ἐκ λογικῶν ἐπιχειρημάτων. Τὸ ὅτι ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχει δύναμις ἐνεργοῦσα τὸ ἀγαθὸν ἀποτελεῖ γεγονός διὰ τὸ ὅποῖον ἡ θρησκεία δύναται νὰ χαρακτηρησθῇ κυρίως ὡς χαρὰ καὶ ἐνθουσιασμός. Ἡ δύναμις αὕτη εἶναι τὸ ὑπέρτατον ὄν, ὁ Θεός. Ὁ Θεὸς εἶναι ὄν προσωπικόν, νοῦν καὶ βουλόμενον καὶ ἐνεργοῦν καὶ κινοῦν καὶ διακοσμοῦν τὰ πάντα. Ἡ ἰδιάζουσα φύσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄγνωστος, καθ' ὅσον οὗτος ἐκφεύγει καὶ τὴν νόησιν καὶ τὴν αἴσθησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀναμφιβόλως εἶναι αἰώνιος. Γενικῶς ὅμως ἡ φύσις καὶ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωσθοῦν ὑπὸ τῆς πεπερασμένης τοῦ ἀνθρώπου διανοίας. Ἡ θρησκεία, τὴν ὁποίαν πιστεύει ὁ Rousseau, εἶναι ἡ φυσικὴ, τ.ἔ. ἡ θρησκεία ἐκείνη ἡ ἐκφραζομένη ἀμέσως ὑπὸ τοῦ συναισθήματος καὶ τοῦ νοῦ καὶ δεχομένη Θεὸν προσωπικόν, ἐλευθερίαν βουλήσεως καὶ ἀθανασίαν ψυχῆς. Ἐκ τῆς ἀρχεγόνου φυσικῆς θρη-

73. H. Höffding: Rousseau und seine Philosophie, 1936.— J. Dueros: J. J. Rousseau, 1908.— Guindet: La philos. religieuse de J. J. Rousseau, 1913.—P. Maurice: La religion de J. J. Rousseau, 1916.—P. M. Masson: La religion de Rousseau, 1916.— M. Meneghezzi: La religione di J. J. Rousseau, 1916.— A. Sching: La pensée religieuse de Rousseau et ses récents interprètes, 1927.— Fr. Cleem: J. J. Rousseau, Religion und Staat, 1956.— N. I. Λοῦβρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 104-106.— K. I. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 2, σ. 912-1044.—E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 118-130.

74. Τόμ. Β', σ. 136 ἐξ. ἐκδ. Anguis.

σκείας, δέχεται ὅτι προῆλθον πᾶσαι αἱ ἱστορικαὶ ἢ θεταὶ καλούμεναι θρησκείαι, τῶν ὁποίων ἀρίστη εἶναι ἡ χριστιανικὴ, κυρίως ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτῆς μορφῇ. Ἐξαίρεται ἡ ἀξία τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ὁμολογεῖται ἡ θεότης τοῦ Ἰησοῦ. Πᾶσαι δὲ αἱ λοιπαὶ θεταὶ θρησκείαι θεωροῦνται ἀτελεῖς. Τέλος, περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς θρησκείας διδάσκει ὅτι αὕτη ἀσχεῖ μεγίστην ροπὴν ἐπὶ τὴν κοινωνικὴν καὶ ἠθικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου.

γ') Ἐν τῷ γερμανικῷ διαφωτισμῷ.

Ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία εἰσέρχεται εἰς τὸν διαφωτισμὸν διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Leibniz. Δι' ὃ καὶ ἐν ἀρχῇ φέρει τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐτῆς, ἥτοι τὴν ροπὴν πρὸς καθολικότητα, τὴν τελολογικὴν κατεύθυνσιν, τὸν ὀρθολογισμὸν καὶ τὴν προσπάθειαν πρὸς συμβιβασμὸν τῶν φιλοσοφικῶν θέσεων πρὸς τὰς ἰσχυροῦσας ἀντιλήψεις περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Βραδύτερον ἀναφαίνεται ἰσχυροτέρα ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἀγγλικοῦ καὶ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ. Συνέπεια ταύτης εἶναι ἡ χαλάρωσις τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὰ μεταφυσικὰ καὶ γνωσιολογικὰ προβλήματα καὶ ἡ στροφή μᾶλλον πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν παρὰ τὴν θεμελίωσιν τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν⁷⁵. Κύριον ὑποκείμενον τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης καθίσταται ὁ ἄνθρωπος· ἀποσκοπεῖ δὲ αὕτη εἰς πρακτικοὺς σκοπούς. Ἡ δὲ δημιουργία τῆς ὀρθῆς θρησκείας καὶ ἡ συγκρότησις τῆς ὀρθῆς πολιτείας θεωρεῖται ὡς ὁ σπουδαιότερος τῶν ὡς ἄνω σκοπῶν. Κυριώτεροι ἐκπρόσωποι ὑπῆρξαν ὁ Leibniz, ὁ Wolff, ὁ Lessing, ὁ Reimarus, ὁ Kant, κ.ἄ.

Γοδεφρείδος Γουλιέλμος Leibniz⁷⁶ (1646-1716). Πρόδρομος τῶν ἐν Γερμανίᾳ ἰδεολογικῶν συστημάτων, παρουσιάζει τὸ φιλοσοφικὸν του σύστημα ὡς θεαρχικόν, οὕτως εἰπεῖν, καθ' ὅσον ἡ τελειοτάτη ψυχὴ, ἡ ὑψίστη καὶ καθαρωτάτη μονάς, εἶναι ὁ Θεός. Ἰδιότητες τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀπειρος νόησις, ἡ ἀπειρος ἀγαθότης, ἡ ἀπειρος δύναμις, καὶ κυρίως ἡ σοφία. Ὁ Θεός νοεῖ ἐναργῶς καὶ τελείως πάντα συγχρόνως, εἶναι αἰτία τῆς καθολικῆς ἀρμονίας καὶ πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ, ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ κόσμου· τὰ πάντα ἐγένοντο

75. Ν. Ι. Λοῦβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 107.

76. J. Baruzi: Leibniz et l'organisation religieuse de la terre, 1907. — M. Halbwachs: Leibniz, 1929. — M. Gueroult: Dynamique et métaphysique leibniziennes, 1934. — V. L. Couturat: Sur la métaphysique de Leibniz, avec un opuscule inédit, 1902. — J. J. albert: La théorie leibnizienne de la substance, 1946. — B. Nathanson: Ueber das Verhältniss der leibnizschen Ethik zu Metaphysik und Theologie, 1918. — J. Moreau: L'univers Leibnizien, 1956. — Ν. Ι. Λοῦβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 66-75. — E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1957, τ. 1, σ. 722-751. — Κ. Ι. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 2, σ. 1077-1101.

ἐξ αὐτοῦ καὶ κατατείνουσι πρὸς αὐτόν. Τὰς περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ὑπαρχούσας ἀποδείξεις θεωρεῖ ἱκανάς, πλὴν χρηζούσας ποιᾶς τινος συμπληρώσεως. Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη, ἡ ὀρθὴ περὶ Θεοῦ ἔννοια καὶ ἡ ἔντονος ἐκδήλωσις τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀγάπης ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας. Τὰ κύρια δὲ στοιχεῖα αὐτῆς εἶναι ἡ διαφώτισις καὶ ἡ ἀρετὴ, ἐνῶ ἡ λατρεία καὶ τὸ δόγμα δὲν ἔχουν τὴν αὐτὴν μεγάλην ἀξίαν. Τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν θεωρεῖ ὡς ὀρθὴν ἔκφρασιν τῆς φυσικῆς θρησκείας, ἐνθα διὰ τῆς ὀρθῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς κατέστη οὐ μόνον θρησκεία τῶν σοφῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ. Δὲν ἀπορρίπτει ὁμῶς καὶ τὰς λοιπὰς θρησκείας, καθ' ὅσον πρὸς ἐπίτευξιν τῆς θείας χάριτος ἀπαιτεῖται μόνον ἡ καθαρὰ βούλησις. Ἡ πίστις εἰς τὴν ἀποκάλυψιν δικαιολογεῖται, ὅταν δειχθῇ ὅτι αὕτη εἶναι μὲν ὑπὲρ τὸν νοῦν ἀλλ' οὐχὶ παρὰ τὸν νοῦν. Δέχεται τὰ θαύματα ὡς ἐπέμβασιν τοῦ κράτους τῆς Χάριτος εἰς τὸ κράτος τῆς Φύσεως. Τέλος, ὡς πρὸς τὴν σχέσιν πίστεως καὶ γνώσεως, διδάσκει ὅτι ὀφείλουσι ταῦτα νὰ συνάδωσι πρὸς ἄλληλα καὶ οὔτε ἡ φιλοσοφία εἶναι ὀρθή, ἐὰν δὲν συμφωνῇ πρὸς τὴν θρησκείαν, οὔτε ἡ θρησκεία εἶναι ἀληθής, ἐὰν διαφωνῇ πρὸς ἀποδεδειγμένας ἀληθείας.

Χριστιανὸς Wolff⁷⁷ (1679-1754). Παρ' ἄλλην τὴν ἐξάρτησίν του ἀπὸ τὸν Leibniz, τὸ σύστημά του παρουσιάζει χαρακτηριστὰ ἐκλεκτικόν. Ἡ καθόλου θεωρητικὴ φιλοσοφία εἶναι ἐλλιπής. Συμπληροῦται ὑπὸ τῆς φυσικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία εἶναι μέρος τῆς κοσμικῆς σοφίας, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν δημιουργημάτων. Τὸν Θεὸν δέον ὅπως τὸν δεχθῶμεν ἀναγκαστικῶς ὡς αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου, ἐφ' ὅσον οὗτος (ὁ κόσμος) δὲν ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸν ἀποχρῶντα λόγον, τὸν δικαιολογοῦντα τὴν ὑπάρξιν του. Αἱ ιδιότητες τοῦ Θεοῦ δύνανται νὰ συναχθῶσιν ἐκ τῶν ιδιοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ὁ κόσμος ὡς πεπερασμένος ἔχει τὰς ἀτελείας του· ἐκ τούτων δὲ προέρχεται τὸ κακόν. Οὕτως, ὁ Θεὸς δὲν δύναται νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς αὐτό. Ἐδημιουργήθη δὲ τὸ σύμπαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἵνα ἐντὸς αὐτοῦ δυνηθῇ νὰ ζῆ ὁ ἄνθρωπος.

Ἑρμαν Σαμουήλ Reimarus (1694-1768). Τελῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τόσον τοῦ Wolff ὅσον καὶ τῶν Ἀγγλων Δειστών, καθίσταται ὁ ἐν Γερμανίᾳ θελεμιωτῆς τῆς φυσικῆς θρησκείας. Δέχεται ὅτι τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θείας προνοίας ἀποδεικνύει ἡ ἐν τῇ φύσει νομοτέλεια καὶ σκοπιμότης. Ἡ ἀποκάλυψις, ὡς καὶ τὸ θαῦμα, χαρακτηρίζονται ὄχι μόνον ὡς περιττά, ἀλλὰ

77. J. B e r g m a n n: Wolffs lehren von Complementum possibilitatis, Archiv für systematische Philosophie, 1896.—H. P i c h l e r: Über Wolffs Ontologie, 1910.—M. W u n d t: Chr. Wolff und die deutsche Aufklärung, 1941.—Κ. Δ. Γ ε ω ρ γ ο ὑ λ η: Βόλφ, ἐν Ν. Ἑγκ. Λεξ. Ἠλίου, τ. 4, σ. 645-648.—E. B r e h i e r: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 39-43.

καὶ ἀνάξια τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἀποκάλυψις καὶ φυσικὴ θρησκεία ἀποτελοῦσιν ἀντίθεσιν. Ἀπορρίπτει ἐξ ἑσῶ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν ὕλισμὸν^{77α}.

Γκόττχολντ Ἐφραϊμ Lessing⁷⁸ (1729-1781). Ὑπέρομαχος τῆς φυσικῆς θρησκείας· κρίνει ὅμως δικαιότερον πως τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία δὲν θεωρεῖται ἐσφαλμένη καὶ δὲν ἀπορρίπτεται ὡς τοιαύτη· ἀποτελεῖ μίαν φάσιν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἀληθείας, φάσις ἡ ὁποία πρέπει νὰ ὑπερνικηθῇ. Οὕτω, τὸ χριστιανικὸν δόγμα δέον νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς μία βαθμὶς τῆς φυσικῆς θρησκείας. Ταύτην δὲ ἐκδέχεται οὐχὶ δεϊστικῶς ἀλλὰ πανθειστικῶς. Πιστεύει εἰς τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν τῆς θρησκείας καὶ ἐνδιαφέρεται περισσότερο διὰ τὸ πρακτικὸν αὐτῆς μέρος.

Μωύσῃς Mendelssohn⁷⁹ (1729-1786). Πιστὸς εἰς τὸν ἰουδαϊσμὸν ἀναγνωρίζει μίαν δυνατὴν πίστιν, τὴν πίστιν εἰς τὰς ἱστορικὰς ἀληθείας. Τὴν ὑπαρξίν καὶ παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ λογικοῦ. Αἱ ἀλήθειαι τῆς θρησκείας εἶναι ὑπόθεσις ἀπλοῦ συλλογισμοῦ, προσιτοῦ εἰς τὸν κοινὸν νοῦν. Ἡ δὲ φιλοσοφία ἀπλῶς ἐμβαθύνει εἰς αὐτάς.

Ἰωάννης Γκόττιφριντ Herder⁸⁰ (1744-1803). Πειρᾶται συγχώνευσιν εἰς ἐνότητα ἀντιλήψεων λαμβανομένων ἀπὸ τὴν μοναδολογίαν τοῦ Leibniz καὶ τὸν πανθεισμὸν τῶν Bruno καὶ Spinoza. Ἐκλαμβάνει τὸν Θεὸν ὡς ἀπόλυτον δυναμικὴν ἐνότητα τοῦ σύμπαντος, δυναμένην νὰ ἐμφανίζηται ὑπὸ ποικίλας μορφάς. Τὸν σκοπὸν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου δὲν εὕρισκει εἰς τὴν ἐπίγειον ζωὴν, ἀλλὰ εἰς κόσμον κείμενον πέραν τοῦ ἐπιγείου. Ὁ ἄνθρωπος διαφέρει τῶν ἄλλων δημιουργημάτων, καθ' ὅσον ἐν αὐτῷ ἐνοικεῖ ὁ λόγος, ἡ θρησκευτικότης, ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

4. Ἐν τῇ κριτικῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἐμμ. Kant.

Ἀνήκων εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ γερμανικοῦ διαφωτισμοῦ ὁ Ἐμμ. Kant⁸¹

77α. Ν. Ι. Λοῦβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 109.

78. P. Lorenz: Lessings Philosophie, 1909. — G. Fittbogen: Die Religion Lessings, 1915. — Ν. Ι. Λοῦβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 110-111. — Ε. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 135-136.

79. J. H. Ritter: Mendelssohn und Lessing, 1886. — H. Scholz: Die Hauptschriften zum Pantheismusstreit zwischen Jacobi und Mendelssohn, 1916. — Ε. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας 1958, τ. 2, σ. 138-139.

80. W. Rasch: Herder sein Leben und Werk im Umriss, 1938. — V. v. Wiese: Herder, Grundzuge seines Weltbildes, 1939. — Κ. Δ. Γεωργούλη: Χέρντερ Ἰωάν., ἐν Ν. Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἡλίου, τ. 18, σ. 614-615.

81. J. Riehl: Kant und seine Philosophie, 1907. — E. Boutroux: La philosophie de Kant, 1926. — V. Delbos: La philosophie pratique de Kant, 1905. — Α. Cresson: La morale de Kant, 1897. — Ε. Troetschl: Das Historische in Kants Religionsphilosophie, 1904. — C. Sentroul: La philosophie religieuse de Kant, 1912. — C. J. Webb: Kant's philosophy of religion, 1926. — J. Bohatec: Die Religionsphilosophie Kants, 1938.

(1724-1804), δημιουργεί φιλοσοφικόν σύστημα, τὸ ὁποῖον εἶναι κριτικὴ αὐτογνωσία, μεθοδικὸς καθορισμὸς τοῦ δυνατοῦ καὶ τῶν ὀρίων τῆς λογικῆς γνώσεως, τροπὴ τοῦ πνεύματος ἀπὸ τοῦ ἀντικειμένου εἰς τὸ ὑποκείμενον· εἶναι θεωρία περὶ τῶν ὄρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους καθίσταται δυνατὴ ἡ γνῶσις, ἐφ' ὅσον ἀξιοῖ κύρος⁸². Εἰς τὸ περὶ θρησκείας πρόβλημα ἀρκοῦντως ἡσχολήθη ὁ μέγας οὗτος φιλόσοφος· θεωρεῖται δὲ ὡς ὁ θεμελιωτῆς τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας. Ἐξαρτᾶ τὴν θρησκείαν ἐκ τῆς ἠθικῆς, καθ' ὅσον μόνον δι' αὐτῆς δημιουργεῖται πᾶσα μορφή θρησκείας. Πραγματικὴν ἀξίαν ἔχουν αἱ ἠθικαὶ ἐντολαί. Ἐν ἑκάστῳ ἀνθρώπῳ ἐνυπάρχει τὸ ὑπέρτατον Ἀγαθὸν ὡς ἠθικὸς Νόμος. Ὁ Νόμος οὗτος εἶναι ἡ συναίσθησις τοῦ δέοντος, τοῦ καθήκοντος, καθολικὴ οὐσα καὶ δύο μορφὰς ἔχουσα: α') τὴν τοῦ φυσικοῦ χρέους καὶ β') τὴν τοῦ ἐξ ἀποκαλύψεως χρέους, τῶν διαφόρων ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκειῶν (Βουδδισμὸς, Ἰουδαϊσμός, Χριστιανισμὸς, Ἰσλαμισμὸς). Ἐκ πασῶν τῶν θρησκειῶν τούτων τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ἡ χριστιανικὴ τοιαύτη, ἔχουσα τὴν καθολικὴν ἀξιολογικὴν ἀρχήν, τὴν ἐντολὴν τῆς πρὸς πάντας ἀγάπης. Διὰ τῆς ὑπογραμμίσεως λοιπὸν τῆς ἀξίας τοῦ ἠθικοῦ Νόμου τίθενται τὰ θεμέλια τῆς θρησκείας εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ κατὰ φιλοσοφικὸν τρόπον ταυτίζονται αὗται μετὰξὺ των. Οὕτω, θρησκεία εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἠθικῶν ἡμῶν καθηκόντων ὡς ἐντολῶν προερχομένων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ⁸³. Εἰς τὸ ἔργον του ἡ «Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὀρίων μόνον τοῦ Λόγου» ὀρίζει ὅτι ἐκάστη θρησκεία συνίσταται εἰς τὸ ὅτι διὰ πάντων τῶν καθηκόντων ἡμῶν, θεωροῦμεν τὸν Θεὸν ὡς νομοθέτην, τὸν ὁποῖον δέον νὰ σεβασθῶμεν. Ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως, ἡ ἠθικὴ πράξις εἶναι ἡ πράξις, ἡ ὁποία εὐχαριστεῖ τὸν Θεὸν καὶ χάρις εἰς αὐτὴν δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸ βασιλεῖον τοῦ Θεοῦ⁸⁴. Ἐκαστος ἄνθρωπος ἔχει τὴν δυνατὸτητα καὶ τὴν εὐκαιρίαν, διὰ τοῦ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντος ἠθικοῦ Νόμου, νὰ αἰσθανθῇ τὸν Θεὸν διὰ τοῦ καθαροῦ λόγου. Αἱ ὑπάρχουσαι θρησκείαι εἶναι ἔκφρασις τῆς μιᾶς θρησκείας καὶ δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἔκφρασις ἀποκεκαθαρμένων ἀντιλήψεων. Ἡ θρησκεία γίνεται θεολογία, ὅταν φθάσῃ εἰς τὸ σημεῖον νὰ γίνῃ ἔκφρασις ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν. Ἀντικειμενικῶς ἡ θρησκεία πρέπει νὰ εἶναι μία, ἡ δὲ ἀνθρωπότης θὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἐνοποίησιν πασῶν τῶν θρησκειῶν, μὲ τὴν δημιουργίαν μιᾶς τοιαύτης, ἱκανοποιούσης τὰ ψυχικὰ διαφέροντα τῶν ἀνθρώπων. Πᾶσαι ὅμως αἱ θρησκείαι ἀποβλέπουν εἰς τὴν γέννησιν τῆς πίστεως εἰς τὸν Θεόν. Ἡ σχέση τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀξίας, τὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐμφανιζομένας, εἶναι κένωσις τῆς θείας οὐσίας⁸⁵. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἐν δημιουργημένον πλάσμα, ἀλλ' ἐδημιούργησε

82. Ν. Ι. Λοῦβερ: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 114-115.

83. Μ. Σιώτου: Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, 1962-63, πολυγραφ. παραδ. Διδασκ. Μ.Ε., σ. 10-11.

84. Ε. Βρέhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 178.

85. Μ. Σιώτου: Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 12, 14.

τὸν κόσμον διὰ τοῦ Ἰοῦ του, διὰ τοῦ Λόγου, «δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένοντο». Ὁ ἄνθρωπος ἔχει χρέος νὰ ὑψοῦται διὰ τῆς πίστεως πρὸς τὸν Λόγον ὡς ἠθικὸν πρότυπον⁸⁶. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ γνῶσις ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων εἶναι ἀδύνατος τῇ βοήθειᾳ τῶν γνωστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ συνέπειαν, ἡ γνῶσις τῶν ὑπερβατικῶν ἀντικειμένων τῆς θρησκείας δὲν εἶναι προσιτὴ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν. Πᾶσαι αἱ προσπάθειαι τῆς φιλοσοφίας πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ εἶναι καταδικασμένααι εἰς ἀποτυχίαν⁸⁷. Αἱ καλούμεναι ἀποδείξεις (ὄντολογικῆ, κοσμολογικῆ, τελολογικῆ) περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐλέγχονται ὡς ἀνυπόστατοι. Ὁ νοῦς, ὅπως δὲν δύναται ν' ἀποδείξῃ τὴν ὑπαρξιν, οὕτως εἶναι ἀνίκανος ν' ἀποδείξῃ καὶ τὴν ἀνυπαρξίαν τοῦ Θεοῦ. Διὰ τῆς κριτικῆς τῆς ιδέας τοῦ Θεοῦ, ὁ νοῦς ἄγεται εἰς τὸ νὰ θεωρῇ τὴν ιδέαν ταύτην ὡς ἀπλοῦν αἴτημα, ὡς δέον, τὸ ὁποῖον, σχετιζόμενον μὲ τὸ αἴτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας⁸⁸.

Ἡ θρησκεία ἐξαιρεται ὡς ὑποκειμενικὴ ὑπόθεσις τοῦ ἀνθρώπου. Πρωταρχικὸν στοιχεῖον τῆς θρησκείας εἶναι τὸ δέος, τὸ ὁποῖον γεννᾶται ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου· διὰ τοῦτου ἐκφράζεται ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῶν φυσικῶν φαινομένων, τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐπίσης διὰ τῆς θρησκείας ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει γνῶσιν τοῦ ἑαυτοῦ του⁸⁹. Οὕτω, διὰ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant, ἡ ἔρευνα τῶν περὶ τὴν θρησκείαν προβλημάτων προωθεῖται τὰ μέγιστα.

5. Ἐν τῇ μετὰ τὸν Kant γερμανικῇ φιλοσοφίᾳ.

Ἡ φιλοσοφία, ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἐν Γερμανίᾳ μετὰ τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐμμ. Kant, παρουσιάζεται ὑπὸ τὰς τρεῖς ὡς ἀκολουθῶς σχολάς: α') Ἡ φιλοσοφία τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, β') Ἡ ὑλιστικὴ καὶ φυσιοκρατικὴ ἀντίδρασις καὶ γ') Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ρωμαντικῆς φιλοσοφίας.

α') Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Ἡ ἐπίδρασις ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant ὑπῆρξεν εὐρυτάτη. Οἱ συνεισισταὶ τοῦ ἔργου του εἶναι πλεῖστοι ὅσοι. Σημαντικώτεροι ὅμως ἐκπρόσωποι τῆς νέας φιλοσοφικῆς τάσεως τῆς ἐκ τοῦ Kant ἀφορμηθείσης εἶναι ὁ Fichte,

86. Κ. Δ. Γεωργούλη: Κάντιος Ἐμμ., ἐν Ν. Ἐγκ. Λεξ. Ἡλίου, τ. 10, σ. 223. — Τοῦ αὐτοῦ: Γερμανικὴ φιλοσοφία, ἐν Ν. Ἐγκ. Λεξ. Ἡλίου, τ. 5, σ. 150, 151.

87. Εὐάγγ. Δ. Θεοδώρου: Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως, Ἀθήναι 1956, σ. 37. — Τοῦ αὐτοῦ: Κάντ Ἐμμ., ἐν Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ., τ. 7, σ. 307-308.

88. Ἰ. Ν. Θεοδωρακοπούλου: Κάντιος Ἐμμ., ἐν ΜΕΕ, τ. ΙΓ', σ. 718-723.

89. Μ. Σιώτου: Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 13.

ὁ Schelling καὶ ὁ Hegel. Κύριον γνώρισμα τῆς τάσεως ταύτης, εἶναι ἡ ταύτισις τῆς πραγματικότητος μετὰ τὴν ἰδέαν, ἡ πίστις ὅτι τὸ «εἶναι» ταυτίζεται μετὰ τὸ «νοεῖν» καὶ ὅτι τὸ πνεῦμα ἀποτελεῖ τὴν ἀληθινὴν οὐσίαν τοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ ὕλη θεωρεῖται ὡς τελείως φαινομενικὸν δεδομένον.

Ἰωάννης Γκόττλιμπ Fichte⁹⁰ (1762-1814). Διὰ παντὸς τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἔργου διήκει ἡ θρησκευτικὴ διάθεσις καὶ διαφωτίζει αὐτό. Αἱ ὀριμώτεραι τούτου πραγματεῖαι, ἐμφαίνουσαι τὴν ἐπίδρασιν τῶν Γερμανῶν μυστικῶν καὶ τοῦ Πλωτίνου, διαπνέονται ὑπὸ ζωηροῦ θρησκευτικοῦ συναίσθηματος. Οὐσίαν καὶ πυρῆνα τῆς θρησκείας θεωρεῖ οὐχὶ ἀπλῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ ὡς τοιαύτην, ἀλλὰ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὸν Θεὸν ὡς ἐλατῆριον τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Τὴν νομοθετοῦσαν ἀυθεντίαν τοῦ πρακτικοῦ λόγου μεταβιβάζει ἡ θρησκεία εἰς τὸν Θεόν. Ὁ Θεὸς συμπίπτει πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀρχήν, τὸ ἀπόλυτον Ἐγώ, τὴν ἠθικὴν τοῦ κόσμου τάξιν, ἡ ὁποία εἶναι ὁ ἔσχατος λόγος πάσης πραγματικότητος καὶ ὁ ἀκρότατος σκοπὸς παντὸς γεγονότος. Πίστις εἰς τὴν ἠθικὴν τοῦ κόσμου τάξιν σημαίνει πίστιν εἰς τὸν Θεόν. Ἡ ἀληθὴς λοιπὸν θρησκεία εἶναι ἡ ἠθικὴ διάθεσις, τὸ ζωηρὸν συναίσθημα πρὸς τὴν ἠθικὴν τοῦ κόσμου τάξιν. Οὕτως, ἐπιτρέπεται νὰ ἐνοήσωμεν ὅτι ἡ θρησκεία συμπίπτει πρὸς τὴν ἠθικότητα. Τὸν Θεὸν ὡς «καθαρὰν ἐνέργειαν» δὲν πρέπει νὰ νοῶμεν δι' οἰασθήποτε ἀναφορᾶς πρὸς τὸν κόσμον. Εἶναι ἀδύνατος καὶ ἀντιφατικὴ ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς ἰδιαιτέρας οὐσίας. Ἡ ἀθεΐα ἐγκεῖται εἰς τὴν ἔλλειψιν καθαρᾶς ἠθικῆς διαθέσεως, εἰς τὸν εὐδαιμονισμόν, εἰς τὴν ἠθικὴν ἐμπειριοκρατίαν. Ἄθεοι εἶναι οἱ ἐπιχειροῦντες νὰ στηρίζωσι τὴν θρησκείαν ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς ἡμῶν φύσεως. Ἀκρότατον τοῦ ἀνθρώπου σκοπὸν θέτει τὴν ἐνδόμυχον μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν. Κατὰ τὸν Κ. Δ. Γεωργούλην, ὁ Fichte κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ζωῆς του μετεργύθμισεν ἐπὶ τὸ δημωδέστερον καὶ τὸ θρησκευτικώτερον τὴν φιλοσοφίαν του. Τὴν θέσιν τοῦ ἐγὼ τὴν δίδει εἰς τὸ ἀπόλυτον, ὅπερ ταυτίζει πρὸς τὸν Θεὸν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, συμφώνως πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου⁹¹. Τέλος, ὁ E. Bréhier δέχεται ὅτι «ἡ σκέψις τοῦ Fichte ποὺ δὲν εἶναι οὔτε μυστικὴ οὔτε φυσιοκρατικὴ, εὗρίσκει τὴν ἐσχάτην ἑκφρασίαν της, εἰς τὸ βασικὸν δόγμα τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ Λόγου. Ἡ ἐνσάρκωσις αὐτὴ εἶναι ἡ προοδευτικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ λογικοῦ εἰς τὸν κόσμον. Ὁ Χριστιανισμὸς δίδει μίαν ἔννοιαν εἰς τὴν ἱστορίαν, ὅπου ὁ Fichte ἀναγνωρίζει τρεῖς περιόδους: τὴν περίοδον τοῦ ἐνστίχτου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἠθικὴ συνείδησις κοιμᾶται

90. Hirsch: Fichtes Religionsphilosophie, 1914. — Paulus: Fichte und das Neue Testament, 1919. — Gurwitsch: Fichtes system der Konkreten Ethik, 1914. — M. Wundt: Fichte, 1927. — W. St. Russell: The doctrine of God in the Philos. of Fichte, 1945.—Κ. Ι. Λογοθέτου: Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, 1958, σ. 11-94.

91. Κ. Δ. Γεωργούλη: Φίχτε Ἰωάν., ἐν Ν. Ἐγκ. Λεξ. Ἠλίου, τ. 18, σ. 278.

ἀκόμη, τὴν περίοδον τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἁμαρτίας, ὅπου ὁ ἄνθρωπος, ἀντιτιθέμενος εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς δὲν δύναται νὰ κρατηθῇ παρὰ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν ἐξουσίαν τοῦ δεσποτισμοῦ, τὴν περίοδον τῆς λυτρώσεως καὶ τῆς ἐνδομύχου μεταμορφώσεως, ὅπου ὁ ἄνθρωπος γίνεται τὸ ὄργανον τοῦ Θεοῦ. Ὑπὸ τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις ἡ φιλοσοφία τοῦ Fichte τείνει λοιπὸν πρὸς τὴν ἀποκατάστασιν ἐνὸς φιλοσοφικοῦ χριστιανισμοῦ»⁹².

Φρειδερίκος Γουλιέλμος Ἰωσήφ Schelling⁹³ (1775-1854). Ἐπὶ τῆς σκέψεώς του, κατὰ τὴν νεανικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν, δεσπόζει ἡ αἰσθητικὴ πανθεϊστικὴ θεώρησις τοῦ κόσμου. Βραδύτερον, ἐπιχειρῶν τὴν παρουσίαν ἐνὸς συστήματος, ἐξηγουῦντος συγχρόνως τὴν θεογονικὴν καὶ κοσμογονικὴν διαδικασίαν, στρέφεται πρὸς τὸν μυστικισμὸν καὶ τὴν θεοσοφίαν. Θεωρεῖ ὡς κύριον ἔργον τῆς φιλοσοφίας τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη «ἀθεμελίωτος βᾶσις» (Urgrund), ἡ ἀπόλυτος δύναμις τῆς ὑπάρξεως, ἡ ἀπρόσιτος εἰς τὴν νόησιν βᾶσις τῆς πραγματικότητος. Ὅμως ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν διὰ τῆς θρησκείας. Ἡ ἀποκάλυψις τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ γίνεται ἐν τῇ φυσικῇ θρησκείᾳ τ.ἔ. τῇ μυθολογίᾳ, ἡ δὲ ἀποκάλυψις τῆς ἀπολύτου προσωπικότητος καὶ ἐλευθερίας τοῦ Θεοῦ γίνεται ἐν τῇ ἀποκεκαλυμμένῃ θρησκείᾳ. Οὕτως, ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῶν θρησκειῶν γινώσκεται ἐκ τοῦ βάθους τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θείας ζωῆς. Τοῦτο εἶναι ἔργον τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας τῆς ὑψίστης πασῶν τῶν φιλοσοφιῶν. Ἡ θρησκεία εἶναι ὁ πόθος τοῦ πραγματικοῦ Θεοῦ· εἶναι προῖον τῆς βουλήσεως καὶ ὄχι τοῦ λογικοῦ· εἶναι σχέσις καὶ δεσμὸς Θεοῦ καὶ ἀνθρωπότητος. Τὴν ἐξελικτικὴν ἀνάπτυξιν τῆς θρησκείας παρέχει ἡ μυθολογία καὶ ἡ ἀποκάλυψις. Τὴν ἀποκορύφωσιν τῆς ἐξελίξεως ταύτης παρατηρεῖ ὁ Schelling εἰς τὸν Χριστιανισμὸν, εἰς τὸν ὅποιον διαβλέπει τρεῖς ἐξελικτικὰς βαθμίδας. Ἡ πρώτη βαθμὶς εἶναι ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς, ἰστάμενος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ἡ δευτέρα ὁ Προτεσταντισμὸς, διακατεχόμενος ἀπὸ τὴν διδαχὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, καὶ ἡ τρίτη βαθμὶς, εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς, ὁ διατυπούμενος εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον· ἡ βαθμὶς αὕτη δέον, ὅπως θεωρῆται ὡς ὁ ἀναμενόμενος Χριστιανισμὸς τοῦ μέλλοντος. Ἐν τῇ ἀξιολόγῳ μικρᾷ πραγματείᾳ του «Φιλοσοφία καὶ Θρησκεία»⁹⁴ ἐπιχειρεῖ συνδιαλλαγὴν πίστεως καὶ γνώ-

92. E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 290, 291.

93. E. d. v. Hartmann: Schellings philos. System, 1897. — N. Hartmann: Die Philos. des deutschen Idealismus. Teil, I. 1923. — Horst Fühmann: Schellings letzte Philosophie, 1940. — Τοῦ αὐτοῦ, Schellings Philos. der Weltalter, 1954. — H. Zeltner: Schelling, 1954. — Κ. Ι. Λογοθέτου: Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, 1958, σ. 95-256. — Κ. Δ. Γεωργιάδης: Σέλλινγκ, ἐν Ν. Ἐγκ. Λεξ. Ἠλίου, τ. 16, σ. 935-938. — Τοῦ αὐτοῦ: Σέλλινγκ, ἐν Θρησκ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλ., τ. 11, σ. 33-36. — E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 292-302.

94. Philosophie und Religion, 1804.

σεως, θρησκείας και φιλοσοφίας, παρατηρῶν ὅτι ἐν τοῖς μυστηρίοις τῶν ἀρχαίων χρόνων ἀπετέλουν ἀχώριστον ἐνότητα.

Κάρολος Χριστιανὸς Φρειδεριῆκος Krause⁹⁵ (1781-1832). Ἀποτελοῦν, τὸ φιλοσοφικὸν αὐτοῦ σύστημα, συμφιλίωσιν μεταξύ τῆς «ἀποκειμενικῆς» διδασκαλίας τοῦ Fichte καὶ τῆς «ἀντικειμενικῆς» τοῦ Schelling, συμφιλίωσιν διεπομένην καὶ διαμορφουμένην ὑπὸ χριστιανικῆς ἀντιλήψεως, δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ οὐχὶ ὡς καθαρὸς θεϊσμός, οὐδὲ ὡς καθαρὸς πανθεϊσμός, ἀλλὰ ὡς πανθεϊσμός. Ἡ πρακτικὴ αὐτοῦ φιλοσοφία περιλαμβάνει, ἐκτὸς τῆς θεωρίας τῶν ἡθῶν καὶ τὴν θεωρίαν τοῦ δικαίου, καὶ τὴν θεωρίαν τῆς θρησκείας. Τὴν θρησκείαν δέ, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς βάσιν πάσης ἀληθοῦς ἐπιστήμης καὶ ἡθικῆς, ὀρίζει ὡς τὸν ἐνδόμυχον πόθον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἔργον αὐτῆς συνοψίζεται ἐν τῇ προτάσει: «ἔχε ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ καὶ μιμοῦ αὐτὸν ἐν τῷ βίῳ». Τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Ἡ βούλησις δέον, ὅπως κατευθύνεται πρὸς τὸ ἀγαθόν, ὑπέρτατον δὲ τοιοῦτον ἐν τῇ ζωῇ εἶναι ὁ Θεός. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ πρωταρχικὸν ὄν, ἡ ἄμοιρος ἀντιθέσεων ἐνότης πάσης ὑπάρξεως, ἡ ἀπόλυτος ποιότης· εἶναι ἡ αἰδιος καὶ ἄχρονος αἰτία τοῦ κόσμου· εἶναι ζῶν καὶ προσωπικός, ἐνῶ ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ζῶντος Θεοῦ. Οὕτω, συνδιαλλάττει καὶ συνάπτει τὴν θεαρχίαν καὶ τὴν πανθεϊαν εἰς πανθεϊαν.

Γεώργιος Γουλιέλμος Hegel⁹⁶ (1770-1831). Κατὰ τὸν μέγαν τοῦτον φιλόσοφον, ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ προσπάθειαν ἀντικειμενικῆς παραστάσεως τοῦ Θεοῦ, βασιζομένην εἰς τὰς περὶ Θεοῦ ἐπὶ μέρους ἀτομικὰς παραστάσεις καὶ ἐντυπώσεις τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτου πνεύματος, ὡς καὶ ἡ συνείδησις τοῦ Θεοῦ περὶ ἑαυτοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἡ θρησκεία εἶναι νήσεις, ἐν τῇ μορφῇ ὅμως τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς παραστάσεως· καθ'

95. E. Wettley: Die Ethik Krause, 1907. — J. Böck: Quelques notes pouvant contribuer à une théorie de la détermination sur la base du panthéisme de Chr. Fr. Krause, 1910. — Otto Scheld: Die Lehre von d. Lebenskreisem im metaph. und sozial. Licht bei K. Chr. Fr. Krause, 1941. — Κ. Ι. Λογοθέτου: Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, 1958, σ. 288-301. — Θ. Παπακωνσταντίνου: Κ. Χ. Φ. Κράουζε, ἐν ΜΕΕ, τ. ΙΕ', σ. 124.

96. E. Müller: Hegel über Offenbarung, Kirche und Theologie, 1939. — H. Richter: Hegel's Religionsphilosophie, 1900. — B. Welte: Hegels Begriff der Religion, 1952. — Κ. Ι. Λογοθέτου: Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς εἰς τὴν νεωτέραν καὶ σύγχρονον φιλοσοφίαν, 1939, τόμοι 2. — Τοῦ αὐτοῦ: Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, 1958, σ. 428-758. — Εὐάγγ. Θεοδώρου: Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως, 1956, σ. 20-22. — Μ. Σιῶτο: Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, 1962-63, πολυγραφ. παραδ. Διδασκ. Μ.Ε., σ. 17. — Ν. Ι. Φλούβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 166-177. — E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 307-341.

ὅσον μόνον διὰ ταύτης ἀνυψοῦται ὁ ἄνθρωπος ὑπὲρ τὰ ζῶα καὶ ἐν αὐτῇ ἀποκαλύπτεται ἡ θεότης. Εἶναι ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἀπολύτου εἰς αὐτοσυνειδησίαν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, συντελουμένης οὕτω τῆς διαλλαγῆς τοῦ πεπερασμένου πρὸς τὸ ἄπειρον. Γίγνομένης δὲ σαφεστέρας τῆς ἐννοίας τῆς διαλλαγῆς, καθίσταται ἀκριβεστέρα συνείδησις τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ τελειότερα ἡ Θρησκεία. Συντελεῖται τοῦτο κατὰ τρεῖς βαθμίδας. Τὴν πρώτην, τὴν κατωτάτην, κατέχουν αἱ φυσικαὶ θρησκεῖαι (αἱ τρεῖς ἀνατολικαὶ θρησκεῖαι: σινική, Ἰνδική, βουδδική), καὶ τῆς μεταβάσεως εἰς τὴν θρησκείαν τῆς ἐλευθερίας (αἱ θρησκεῖαι τῶν Περσῶν, τῶν Σύρων καὶ τῶν Αἰγυπτίων): ἐνταῦθα ὁ Θεὸς φαίνεται ὡς ἡ ἀπόλυτος φυσικὴ δύναμις, ὡς οὐσία πρὸς τὴν ὅποιαν ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ ἑαυτὸν ἀνελεύθερον καὶ μηδαμινόν. Τὴν δευτέραν βαθμίδα κατέχουν αἱ θρησκεῖαι τῆς πνευματικῆς προσωπικότητος (ἡ Ἰουδαϊκὴ, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ): ἐνταῦθα τὸ πνεῦμα διακρίνει ἑαυτὸ ἀπὸ τῆς φύσεως καὶ θέτει τὴν ἀντίθεσιν πεπερασμένου καὶ ἀπείρου. Τέλος, τὴν τρίτην βαθμίδα κατέχει ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως ἢ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ τελειοτάτη πασῶν, ἡ ἀπόλυτος θρησκεία, ἡ τῆς ἀληθείας καὶ ἐλευθερίας θρησκεία. Εἰς τὸν Χριστιανισμόν ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἀληθείᾳ αὐτοῦ, ὡς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, ἐν τριαδικῇ μορφῇ. Νοούμενος ὡς ἐννοία καθαρὰ λογικὴ, ὡς ὢν καθ' ἑαυτὸν, εἶναι πατήρ· ἄλλοτριούμενος εἰς τὴν φύσιν, εἶναι ὁ υἱός· τέλος δέ, ὑπερβαίνων τὴν φύσιν, τὸ πεπερασμένον, καὶ ἐπιστρέφων εἰς ἑαυτὸν, εἶναι πνεῦμα.

Κατὰ τὸν Hegel, θρησκεία καὶ φιλοσοφία ἔχουν τὸ αὐτὸ θεωρητικὸν περιεχόμενον· καὶ αἱ δύο θέτουσιν ἀρχὴν τὸ ἀπόλυτον, τὸν Θεόν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ μὲν θρησκεία περιλαμβάνει τὸ περιεχόμενον ἐν ἐμπειρικῇ μορφῇ, ἡ δὲ φιλοσοφία ἐν νοητῇ τοιαύτῃ. Ὁ ταυτισμὸς ἕμως οὗτος θρησκείας καὶ φιλοσοφίας ἀποβαίνει εἰς βάρυς τῆς πρώτης, ἡ ὅποια διαλύεται σχεδὸν εἰς τὴν δευτέραν.

β') Ἐν τῇ ὑλιστικῇ καὶ φυσιοκρατικῇ ἀντιδράσει.

Ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Hegel, μία ὁμάς, ἀντιστρέφουσα τὴν βᾶσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος, μετεπήδησεν εἰς τὴν φυσιοκρατίαν καὶ τὸν ὑλισμὸν καὶ κατεπολέμησε τὴν ἰδεοκρατίαν αὐτοῦ. Ἡ πρώτη μεταστροφή ἐγένετο εἰς τὴν περιοχὴν τῶν φιλοσοφικῶν ἐρευνῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὸ θρησκευτικὸν πρόβλημα. Οἱ μαθηταὶ τοῦ Hegel, Straus (1808-1874), Bauer (1809-1882) καὶ Feuerbach (1804-1872) κατέληξαν εἰς συμπεράσματα ἀνατρέποντα τὴν θρησκευτικὴν πίστιν⁹⁷.

97. Κ. Δ. Γεωργόυλη: Γερμανικὴ φιλοσοφία, ἐν Ν. Ἐργικλ. Λεξ. Ἑλλίου, τ. 5, σ. 153.

γ') Ἐν τῇ ἐπιβιώσει τῆς ρωμαντικῆς φιλοσοφίας.

Καὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν ρωμαντικὴν σχολὴν παρουσιάζουν ἀξιόλογον κίνησιν περὶ τὰ μεγάλα μεταφυσικὰ προβλήματα. Ἡ περιοχὴ τῆς θρησκείας ὑποβάλλεται εἰς ἐξέτασιν καὶ διερευνᾶται μετὰ προσοχῆς.

Φρειδερίκος Schlegel⁹⁸ (1772-1829). Διδάσκει, ὅτι θρησκεία εἶναι πᾶσα σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἄπειρον· εἶναι κὴ πάντα ζωογονοῦσα ψυχὴ τῆς μορφώσεως, τὸ τέταρτον ἀόρατον στοιχεῖον παρὰ τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν ποίησιν»· εἶναι πόθος καὶ πλήρωσις, ὑπεράνω ὅμως δογμάτων καὶ ἀφαιρέσεων. Ἡ μορφή τῆς θρησκείας εἶναι μυστικὴ, ἐπικρατεῖ δὲ ἐν αὐτῇ μόνον τὸ ζωογόνον πνεῦμα. Ἡ θρησκεία αὕτη, νέα οὖσα, πρεσβεύει τὴν ἀτίδιον ζωὴν ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, ζωὴν διαγομένην ἐν τῷ ἀπειρῷ ἐν μέσῳ τῆς πεπερασμένης ὑπάρξεως. Τὴν ἀτίδιον ταύτην ζωὴν δέον, ὅπως ἀναζητήσωμεν μόνον ἐν τῷ Θεῷ, ἐν τῷ ὁποίῳ ζῶσι πάντα τὰ πνεύματα. Κατὰ τὸν Schlegel, ὁ Θεὸς εἶναι ἄβυσσος ἀτομικότητος, ἡ μόνη ἄπειρος βούλησις. Τὸν Θεὸν δὲν δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν, καθ' ὅσον δὲν εἶναι ὁρατός· ἀποκαλύπτεται ὅμως ἐν τῷ βάθει τοῦ πνεύματος. Τὸ θεῖον διαφαίνεται ἐν πᾶσι, κυρίως δὲ εἰς τὸν λογικὸν ἄνθρωπον. Τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου ἐρμηνεύει θεολογικῶς.

Novalis⁹⁹ (1772-1801). Φύσις καθαρὰ θρησκευτικὴ, δὲν εὐρίσκει τὴν ἀπολύτρωσιν οὔτε εἰς τὴν ποίησιν οὔτε εἰς τὴν φιλοσοφίαν· διὰ τοῦτο στρέφεται πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν θρησκείαν. Ἡ εὐσέβειά του ἔχει χροιάν πανθεικὴν. Παρὰ ταῦτα ἐνδιατρίβει ἐπιμελῶς περὶ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν.

Κάρολος Solger¹⁰⁰ (1780-1819). Κατ' αὐτόν, φιλοσοφία καὶ θρησκεία εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ κατ' οὐσίαν, καθ' ὅσον κοινὴ πηγὴ αὐτῶν εἶναι ἡ ἀποκάλυψις. Ἀποκάλυψιν καλεῖ τὴν ἔκλαμψιν τῆς ιδέας τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ψυχῇ, τὴν ἄρσιν τοῦ ἀτομικοῦ ἐγὼ ἐν τῇ αὐτοπαρατηρησίᾳ καὶ ἀντ' αὐτοῦ τὴν ἔλευσιν τοῦ ἀπολύτου. Τὴν φιλοσοφίαν θεωρεῖ ὡς νόησιν τῆς θείας ἀποκαλύψεως, παρουσίαν τῆς θείας οὐσίας ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ γνώσει καὶ ὑπάρξει. Τὴν δὲ θρησκείαν δέχεται ὡς πίστιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἐνδόμυχος οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καταλαμ-

98. Κ. Ι. Λογοθέτου: Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, 1958, σ. 348-360. — R. F e i f e l: Die Lebensphilosophie Schlegels, 1938. — I. T a n t z: Schlegels philosophische Anthropologie, 1941.

99. A. W e i h e: Der junge Eichendorf und Novalis Naturpantheismus, 1939. — E. S o b t z y c k, M. H a m i c h: Die Wandlungen der mystischen Vereinigungsvorstellung bei F.F. von Hardenberg, 1944. — Κ. Ι. Λογοθέτου: Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, 1958, σ. 367-375.

100. R. S c h m i d t: Solgers Philosophie, 1841. — W. L i n d e n: Solger und Hegel, 1938. — Κ. Ι. Λογοθέτου, Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, 1958, σ. 376-381.

βάνει ἑαυτὴν καὶ ὑφίσταται μεταβολὴν ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ αἰδίου. Αἱ θρησκείαι τῶν διαφόρων λαῶν ἀποτελοῦν βαθμίδας, διὰ τῶν ὁποίων ἀναπτύσσεται ἡ ἀποκάλυψις αὕτη.

Φρειδερίκος Ἐρνέστος Δανιὴλ Schleiermacher¹⁰¹ (1768-1834). Κέντρον τοῦ καθόλου φιλοσοφικοῦ του συστήματος εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἔνθα διερευνᾷ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας. Ἡ θρησκεία, στηριζομένη ἐπὶ τοῦ συναισθήματος καὶ ἀναπτυσσομένη κατ' ἰδίους νόμους, δὲν προκύπτει ἐκ τῆς θεωρητικῆς γνώσεως ἢ ἠθικῆς βουλήσεως καὶ δὲν ἀναλύεται εἰς τὴν ὄντολογίαν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν ἱστορίαν. Οὕτως, ἡ θρησκεία λαμβάνει φιλοσοφικὴν καὶ κριτικὴν θεμελίωσιν. Ἡ αἴσθησις τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὡς πεπερασμένου, ἀπὸ τοῦ ὑπεράτου καὶ ἀπολύτου Ὄντος, γεννᾷ τὴν θρησκείαν. Εἶναι αὕτη πῶτος πρὸς τὸ ἄπειρον, τάσις πρὸς τὸ αἰδίον, ὄρμη πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἐνότητα, εἶναι ἔργον τῆς καρδίας, εἶναι συναισθημα, θρησκευτικὸν συναισθημα, διὰ τοῦ ὁποίου παρέχεται ἡ ἐνδόμυχος βεβαιότης τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Τὸ συναισθημα τοῦτο λαμβάνει ἐπίγνωσιν τοῦ ἀπείρου καὶ ἀπολύτου. Ἡ θρησκεία ὡς συναισθημα εἶναι τι προσωπικόν, ἀτομικόν, εἶναι ὁ ἀντικατοπτρισμὸς τοῦ Ἀπολύτου ἐν τῇ προσωπικῇ αὐτοσυνειδησίᾳ. Διὰ τοῦ συναισθήματος τούτου ὁ ἄνθρωπος καθίσταται μακάριος. Αἱ θετικαὶ ἢ ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείαι εἶναι ἀτελεῖς, εἶναι ἐκφάνσεις τῆς μιᾶς ἀληθοῦς θρησκείας. Ἡ μία ἀληθὴς καὶ αἰδιος θρησκεία διατέμεται εἰς πολλὰς ἱστορικὰς καὶ διακρινομένας ἀπ' ἀλλήλων θρησκείας, οὐδεμιᾶς τούτων δυναμένης νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι μόνη αὕτη κέκτηται τὴν ἀλήθειαν. Τρεῖς βαθμίδες διακρίνονται ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν θρησκειῶν. Ἐν τῇ πρώτῃ, ὁ κόσμος νοεῖται ὡς ἀδιάτακτος ἐνότης, ὁ δὲ Θεὸς ὡς διευθετοῦσα δύναμις (φετιχισμὸς καὶ μοιρολατρία). Εἰς τὴν δευτέραν βαθμίδα, ὁ κόσμος νοεῖται ὡς πολλότης ἀδιόριστος ἕτερογενῶν στοιχείων καὶ δυνάμεων, τὸ δὲ θεῖον ὡς κανονιστικὸν καὶ διοριστικὸν τοῦ πλήθους τῶν στοιχείων (πολυθεῖα, φυσικὴ ἀνάγκη). Τέλος, ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ τρίτῃ ὁ κόσμος νοεῖται ὡς σύστημα, ἡ δὲ ἀντίληψις περὶ Θεοῦ ἔχει μορφήν μονοθεΐας ἢ πανθεΐας (μωαμεθανισμὸς, ἰουδαϊσμὸς, χριστιανισμὸς, κλπ.). Τελειοτάτη πασῶν τῶν θρησκειῶν εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς, ἔχων ὡς κέντρον τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ διαλλαγῆς. Ἐν τούτῳ ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ. Γενικῶς, θρησκεία καὶ φιλοσοφία εἶναι ἰσοδύναμοι λειτουργία· ἡ μὲν πρώτη ὑφίστη ὑποκειμενικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἡ δὲ δευτέρα ὑφίστη ἀντικειμενικὴ. Τέλος ἡ προαγωγή τῆς ἐπιστήμης

101. J. Neumann: Schleiermacher, 1935. — W e r S c h u l t z: Die Grundprinzipien der Religionsphilosophie Hegels und die Theologie Schleiermachers, 1937. — E. F l ü c k i g e r: Philosophie und Theologie bei Schleiermacher 1947. — K. I. Λογοθέτου: Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, 1958, σ. 381-419. — Μ. Σιώτου: Φιλοσοφία τῆς θρησκείας, 1962-63, πελυγραφ. παραδ. Διδασκ. Μ.Ε., σ. 16. — Ν. Ι. Λούβαρι: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1933, τ. 2, σ. 158-166.

καὶ τῆς γνησίας τέχνης προπαρασκευάζει εἰς τὴν θρησκείαν καὶ συνδέονται αὐταὶ πρὸς αὐτήν, μὴ δυναμένου οὐδὲ ἐπιτρεπομένου τοῦ χωρισμοῦ τούτων.

Ἄρθουρος Schopenhauer¹⁰² (1788-1860). Τὴν θρησκείαν ἄλλοτε μὲν ἐκλαμβάνει ὡς πηγάζουσαν ἐκ τοῦ φόβου καὶ τῆς ἐλπίδος, ἄλλοτε δὲ συνδέει ταύτην στενῶς μετὰ τῆς φιλοσοφίας, δεχόμενος, ὅτι ἀμφότεραι πηγάζουσιν ἐκ τῆς μεταφυσικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγκης.

6. Ἡ θρησκευτικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1800-1850¹⁰³.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐν τμημα τῆς ἐν Εὐρώπῃ φιλοσοφικῆς διανοήσεως λαμβάνει μίαν καθαρῶς θρησκευτικὴν ὕφην. Ἐκπρόσωποι τῆς τάσεως ταύτης εἶναι πλεῖστοι φιλόσοφοι, ὡς: Ὁ Γάλλος P. Ballanch (1776-1886), δοὺς εἰς τὴν ἱστορίαν θρησκευτικὴν ἔννοιαν· συγχέει τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ὑπερφυσικὸν, τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ θρησκευτικόν. Ὁ Πολωνὸς Höené Wronski (1778-1853) ἀγγέλλων μίαν θρησκείαν τοῦ Ἀπολύτου, ἔνθα θὰ συμφωνήσουν αἱ τάσεις αἱ ἕως τῶρα διαμορφωθεῖσαι εἰς τὸν κόσμον. Ὁ Δανὸς S. Kierkegaard (1813-1855) γενόμενος πρόδρομος τοῦ χριστιανικοῦ ὑπαρξισμοῦ. Ὁ Ἀμερικανὸς Ralph Emerson (1803-1882) δεχόμενος τὸν ὑπερβατισμὸν ὡς ἀντικείμενον πίστεως καὶ οὐχὶ ἀποδείξεως. Οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν κίνησιν τοῦ φιντεϊσμοῦ¹⁰⁴ καὶ χριστιανικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὁ Ph. Bucher (1796-1865) τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον «Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας» εἶναι ἐν εἶδος χριστιανικῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας· ὁ Louis Bautain (1796-1867) ἐκθέτων τὴν θεωρίαν του εἰς τὸ ἔργον του «Φιλοσοφία τοῦ Χριστιανισμοῦ», ἐμφανίζεται ὁπαδὸς μιᾶς φιλοσοφίας ἐξυπηρητοῦσης τὴν θρησκείαν καὶ δὴ τὸν ρωμαιοκαθολικισμὸν. Ὁ αὐτὸς φιντεϊσμὸς ἀποτελεῖ καὶ τὴν βάσιν τῆς θεωρίας τοῦ Bonnetty (1798-1879). Πρὸς ἐπανασύνταξιν ἐνὸς χριστιανικοῦ ὀρθολογισμοῦ κινοῦνται: Ὁ ἀββᾶς Maret (1804-1884), διὰ τῶν ἔργων του «Δοκίμιον τοῦ πανθεισμοῦ», «Χριστιανικὴ θεοδικία» καὶ «Φιλοσοφία καὶ Θρησκεία»· καὶ ὁ πατὴρ Gratry (1805-1872), πειρώμενος νὰ δείξῃ τὸν χριστιανικὸν χαρακτῆρα τοῦ λογικοῦ. Τέλος, ὁ Bordas-Demoulin (1798-1859), ἐπιχειρεῖ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως ἀπὸ τὴν παραδοσιαρχίαν καὶ τὸν ἱρρασιοναλισμὸν τοῦ Bonald (1754-1840) καὶ τοῦ Laménais (1782-1854).

102. K. Euler: Die Stellung Schopenhauers zur Religion, 1904. — Εὐ α γ γ. Θεοδωροῦ: Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως, 1956, σ. 23.

103. E. Bréhier: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 368-377. — V. M. Ferraz: Histoire de la philosophie en France au XIXe siècle, Traditionalisme et ultramontanisme, 1880, σ. 269-510.

104. Ὁ φιντεϊσμὸς συνίσταται εἰς τὴν προβολὴν τῆς πίστεως καὶ οὐχὶ τοῦ λογικοῦ, ὡς κριτηρίου τῆς βεβαιότητος.

7. Ἐν Ἰταλίᾳ.

Κατὰ τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν, διακρίνομεν ἐνταῦθα τὴν ἐποχὴν τῆς ἀντιμεταρρυθμίσεως καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ, ὡς καὶ τὸν ἰδεαλισμὸν τῆς ἀπελευθερωτικῆς περιόδου. Τὴν μὲν πρώτην περίοδον, δεσπόζουσα φιλοσοφικὴ προσωπικότης ἀνεδείχθη ὁ Ἰωάννης Βαπτιστῆς Vico (1668-1744)· αἱ βάσεις τῆς καθόλου φιλοσοφικῆς του θεωρήσεως εἶναι χριστιανικαί. Μαθητὴς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Ἀντώνιος Genovesi (1712-1769). Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Γάλλου Condillac τυγχάνει ὁ F. Soave (1743-1806), τῶν φιλελευθέρων ἀντιλήψεων τῶν Γάλλων ἰδεολόγων ὁ M. Gioja (1767-1818), τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν ὁ M. Delfico (1744-1835) καὶ ὑπὸ τὴν τῶν διαφωτιστῶν ὁ Romagniosi (1761-1835). Τέλος, ὁ P. Galluppi (1770-1846) καὶ ὁ A. Testa (1784-1860) ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant. Πάντες ἐβλεπον τὴν θρησκείαν ἀναλόγως τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ὑπέστησαν.

Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον, ἀπομακρύνονται τῶν γαλλικῶν ἐπιδράσεων καὶ κατευθύνονται πρὸς τὸν ἰδεαλισμὸν. Ἐκπροσωπεῖται ἡ κίνησις αὕτη ὑπὸ τῶν Rosmini (1797-1855), Gioberti (1802-1852) καὶ Mazzini (1805-1872), οἵτινες τὰ περὶ θρησκείας διεῖδον ὑπὸ χριστιανικὴν ἔποψιν¹⁰⁵.

8. Ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ περίοδος τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἐν Ἑλλάδι παρουσιάζεται ὡς ἡ ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας καὶ ὁ ΙΘ' αἰὼν τῆς ἀπελευθερώσεως. Κατὰ τὴν πρώτην συνεχίζεται ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς φιλοσοφίας, ὑπόστρωμα τῆς ὁποίας εἶναι σύστημα ἀληθειῶν, ὅπως τοῦτο ἔχει συστηματοποιηθῆ ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Δογματικῆς. Ἐκπρόσωποι εἶναι ὁ Κύριλλος Λούκαρις (1572-1638), ὁ Βικέντιος Δαμωδὸς (1679-1752), ὁ Ἀντώνιος Μοσχόπουλος (1713-1788) καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (1717-1806). Παρέκκλισιν ἐκ τῆς τάσεως ταύτης ἀπετέλεσεν, ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς (1563-1646) καὶ ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος (1762-1824). Κατὰ τὴν δευτέραν, ἐνδιαφέρουσαι φιλοσοφικαὶ προσωπικότητες εἶναι ὁ Θεόφιλος Κατρῆς (1784-1853) ἐπιχειρήσας νὰ ἰδρῦσῃ νέαν θρησκείαν καὶ ὁ Πέτρος Βράιλας-Ἀρμένης (1812-1884) παραμεινας πιστὸς εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς¹⁰⁶.

105. Κ. Δ. Γεωργούλη: Ἰταλικὴ φιλοσοφία, ἐν Ν. Ἐγκ. Λεξ. Ἡλίου, τ. 9, σ. 1084-1087. — Ε. Βρήιε: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1958, τ. 2, σ. 420-424. — M a r i a n o : La philosophie contemporaine en Italie, 1868.

106. Κ. Δ. Γεωργούλη: Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἐν Ν. Ἐγκ. Λεξ. Ἡλίου, τ. 5, σ. 724-725. — Β α σ ι κ ῆ Β ι β λ ι ο θ ῆ κ η : Νεοελληνικὴ φιλοσοφία, Ἀθήνα 1953-56, τόμοι 2 (ἐπιμέλεια: Ε. Π. Παπανούτσου). — Ν. Κοτζιᾶ: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τόμ. Ε', 1878, σ. 495 ἐξ. — Θ. Βορέα: Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους, ἐν Ἀνάλεκτα, τ. Β', 1939, σ. 162-176. — Μ. Ι. Κισσάβου: Ἡ Φιλοσοφία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἐθνους, 1951. — Κ. Θ. Δημαρᾶ: Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, 1964. — Δ η μ. Κ ο υ τ σ ο γ ι α ν ν ο π ο ὑ λ ο υ - Θ η ρ α ἰ ο υ : Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, Ἀθήνα 1971, σ. 160-169.

ΕΝ ΕΠΙΛΟΓΩ

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, παρουσιάζεται πολυμορφία φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ κατευθύνσεων, ὡς ὁ ἀγγλικὸς ἐμπειρισμὸς, ὁ γαλλικὸς διαφωτισμὸς, ὁ γερμανικὸς διαφωτισμὸς, ὁ ἰδεαλισμὸς, ἡ αἰσθησιοκρατία, ἡ φυσιοκρατία, ὁ ὕλισμὸς κ.ἄ. Φυσικῶ τῷ λόγῳ, ἡ φιλοσοφία τῆς περιόδου ταύτης δὲν τυγχάνει θεραπευτικῆς τῆς θεολογίας ἢ ὑπήκοος οἰασθήποτε αὐθεντίας· χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει, ὅτι ἡ νεωτέρα φιλοσοφία διάκειται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Καθ' ὅσον ἀναμφισβήτητον εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι τὸ περὶ θρησκείας πρόβλημα ἀπησχόλησεν ἀρκούντως τὴν φιλοσοφίαν ταύτην. Ἐνταῦθα ἡ ἔρευνα τῆς θρησκείας φέρει χαρακτῆρα κατὰ τὸ πλεῖστον γενικόν, ἀναφέρεται δηλαδὴ κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον καθόλου. Ἦτο φυσικὸν ἕμως νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν ὡς τὴν ζωντανὴν θρησκείαν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ¹⁰⁷. Βέβαιον εἶναι, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, κρίνοντες κατὰ τὸν οἰκεῖον ἕκαστος τρόπον καὶ ἀναλόγως πρὸς τὰς δογματικὰς τῶν προϋποθέσεις, εὐλαβοῦνται τὴν θρησκείαν καὶ δὴ τὸν παραδεδεγμένον Χριστιανισμόν· ὀλίγοι δὲ τινες (σκεπτικοὶ καὶ ὕλισται) ἀποκρούουσιν αὐτόν¹⁰⁸.

107. Ν. Ι. Λοῦβαρι: Μεταξὺ δύο κόσμων, 1949, σ. 303.

108. Κ. Ι. Λογοθέτου: Νεωτέρα Φιλοσοφία, 1964, τ. 1, σ. 2.